

UNIVERZITET U SARAJEVU

**FAKULTET POLITIČKIH
NAUKA**

ODSJEK SIGURNOSNE I MIROVNE STUDIJE

**DIGITALNA TRANSFORMACIJA DRUŠTVA I
UTJECAJ NA CIVILNO DRUŠTVO**

– magistarski rad –

Kandidatkinja:

Tina Matić Ilić

Broj indeksa: 807/II-SPS

Mentor:

prof. dr. Emir Vajzović

Sarajevo, listopad 2023. godine

Tina Matić Ilić

DIGITALNA TRANSFORMACIJA DRUŠTVA
I UTICAJ NA CIVILNO DRUŠTVO

2023

UNIVERZITET U SARAJEVU

**FAKULTET POLITIČKIH
NAUKA**

ODSJEK SIGURNOSNE I MIROVNE STUDIJE

**DIGITALNA TRANSFORMACIJA DRUŠTVA I
UTJECAJ NA CIVILNO DRUŠTVO**

– magistarski rad –

Kandidatkinja:

Tina Matić Ilić

Broj indeksa: 807/II-SPS

Mentor:

prof. dr. Emir Vajzović

Sarajevo, listopad 2023. godine

SADRŽAJ

UVOD.....	1
TEORIJSKO METODOLOŠKI DIO.....	3
1.1 Problem istraživanja	3
1.2 Predmet istraživanja.....	3
1.3 Hipoteze istraživanja	3
1.4 Metode istraživanja	4
1.5 Vremenski rok istraživanja	5
1. HISTORIJAT TEHNOLOŠKOG RAZVOJA	
.....	6
1.1 Razvoj računara	6
1.2 Razvoj interneta	7
1.3 Digitalne transformacije u politici.....	8
1.4 Digitalne transformacije u ekonomiji	9
1.5 Digitalne transformacija u nauci	10
1.6 Digitalne transformacije u sociologiji.....	11
2. ZAČAJ I ULOGA CIVILNOG DRUŠTVA U DEMOKRACIJI	15
2.1 Historijat	15
2.2. Oblici civilnog društva.....	17
2.2.1 Renesansa pojma	17
2.2.2 Promišljanja o povijesti pojma	18
2.2.3 Anglosaksonski pojam	19
2.2.4 Suvremena rasprava.....	20
2.3 Civilno društvo ili sektor?	21
2.4 Pojam otvorenog društva	23
2.5 EU integracije	25
2.6 Socijalno uključivanje	26
2.7 Partnerstvo i umrežavanje.....	27
2.8 Profesionalizacija	29
2.9 Civilno društvo kao način djelovanja	30
3. INFORMACIJSKO, MEDIJSKO I PLATFORMSKO OKRUŽENJE DANAS	33

3.1 Utjecaj klasičnih medija i interaktivnost novih tehnologija	35
3.2 Promjena načina razmišljanja	36
3.3 Pasivni (anti)društveni mediji	37
3.4 Mladi i MIL: Perspektiva u novom medijskom okruženju	37
3.5 Sharing is not caring	38
4. UMREŽENO CIVILNO DRUŠTVO U BIH.....	40
4.1. Participacija (sudjelovanje) građana	41
4.2. Definicije i oblici organizacija civilnog društva	42
4.2.1. Udruženje	42
4.2.2. Nevladina organizacija (NVO).....	43
4.2.3. Neformalna grupa.....	44
4.2.4. Mreža /Forum nevladinih organizacija	44
4.3. Značaj i uloga nevladinih organizacija	45
4.4 Aktivnosti aktera civilnog društva na mreži i platformama	48
4.5 Formalno organizirani.....	50
4.5.1. Razlozi osnivanja nevladine organizacije	51
4.5.2. Ciljevi osnivanja nevladine organizacije	51
4.6 Relevantni rad Vijeća Europe	52
4.7 E-demokracija.....	52
4.8 Umjetna inteligencija	53
4.9 Utjecaj Covid-19 na digitalnu transformaciju	54
5.1. Analiza slučaja: Rijeke BiH „Budi promjena“	56
5.2. „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“: digitalni aktivizam u službi građanske akcije.....	59
5.3. Intervju s g. Safetom Kubatom – osnivačem grupe „Rijeke BiH – Budi promjena“	63
ZAKLJUČAK	69
LITERATURA	71
IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA	76

UVOD

Napretkom tehnologije danas, svijet i društvo se mijenjaju nevjerojatnom brzinom te se sve češće u svakodnevnoj komunikaciji čuju pojmovi iz digitalnog svijeta. No, što su to digitalizacija, transformacija i civilno društvo? Hrvatska enciklopedija (2021) objašnjava kako je digitalizacija, u najširem smislu, prevođenje analognog signala u digitalni oblik. U užem smislu pretvorba teksta, slike, zvuka, pokretnih slika ili trodimenzijskog oblika nekog objekta u digitalni oblik, u pravilu binaran kod zapisan kao računalna datoteka sa sažimanjem podataka ili bez sažimanja podataka, koji se može obrađivati, pohranjivati ili prenositi računalima i računalnim sustavima. U tom smislu, digitalna transformacija bila bi proces koji započinje namjerom uvođena digitalnih tehnologija u društvene sfere i traje sve dok ideja ne bude potpuno implementirana. Digitalna transformacija je utjecala na sve društvene, političke aktivnosti, kao i sferu civilnog društva koje konvergira većinu bivstvovanja u digitalnom prostoru kao novom normalnom okruženju. Ta transformacija ima utjecaj na civilno društvo za koje Pavlović (2009), uz civilna prava, kaže kako je to pojam koji po intenciji, obuhvaća sve građane jednog društva, bez obzira pripadaju li urbanom ili ruralnom dijelu stanovništva. Taj samoorganizirani, liberalni dio društva, odvojen od struktura vlasti s digitalnim ima i nove pojavne oblike, ali ostaje pitanje efikasnosti i efektivnosti ovog novog „poboljšanog“ metaverzuskog civilnog društva. Svi ti građani jednog društva koje nazivamo civilnim svakodnevno su izloženi procesu digitalne transformacije – željeli oni to ili ne. To je vidljivo u čovjekovoj svakodnevici koja se od ranog jutra do kasne večeri zasniva na oblicima digitalnog svijeta. Čovjek svakodnevno koristi društvene mreže, dostupna znanja na raznoraznim platformama na internetu. Slične promjene vidljive su danas kako u čovjekovoj svakodnevici, tako i u političkoj, ekonomskoj, naučnoj sferi. U ovom radu istraživat ćemo aktere civilnog društva u Bosni i Hercegovini, njihovo predstavljanje i djelovanje u digitalnom prostoru, te poveznice sa zagovaranjem, lobiranjem i djelovanjem u fizičkom prostoru. Svakim danom tehnologija napreduje i premašuje dosadašnje granice i tehnološke limite. Ni nauka ni tehnologija nisu statične, što više, najbolje se razvijaju zajedno; naukatehnika-tehnologija. U zadnjih 20 godina svjedočimo ogromnom razvoju i ekspanziji tehnologije u oblasti računala, interneta i pametnih telefona koji su danas u suštini džepni kompjuteri.

Cilj digitalizacije u osnovi jest olakšati svakodnevni život ljudi. „Danas se više od 90% posto svjetske komunikacije na daljinu odvija preko elektronskih uređaja...” (Karahmetović, 2020:189) Digitalizacija i pojava cyber prostora tako predstavljaju ogroman društveno-tehnološki napredak koji je otvorio brojne nove mogućnosti za daljnji razvoj društva. Tako se javila potreba za novom granom sigurnosti pod nazivom cyber sigurnost, i novim razumijevanjima humane sigurnosti. Sigurnost je jedno od najsloženijih područja djelovanja suvremenih država. U različitim kontekstualnim uvjetima države različito pristupaju oblikovanju sigurnosnih politika i sigurnosnom upravljanju (Jusić, S. 2019:66).

TEORIJSKO METODOLOŠKI DIO

1.1 Problem istraživanja

Problem istraživanja jest prikazati kako digitalna transformacija utječe na civilno društvo. Digitalna transformacija odnosi se na intenzivnu primjenu digitalne tehnologije i resursa kako bi se ti resursi pretvorili u nove prihode, poslovne modele i načine poslovanja. Transformacija nastaje kada poduzeće odluči u relativno kratkom vremenskom razdoblju iz temelja mijenjati svoje poslovne procese, strategije, aktivnosti, hijerarhijsku i organizacijsku strukturu, sve kako bi se ti procesi i strategije bolje povezali i, na kraju krajeva, omogućili bolju konkurentsku prednost poduzeća na tržištu.

1.2 Predmet istraživanja

Predmet istraživanja jest prikazati kako u procesu digitalne transformacije želimo tehnologijom korisnicima omogućiti mogućnost traženja onog što žele – i to kad god i kako god. Razvoj novih tehnologija, softvera i aplikacija omogućio je da se organizacije povežu s korisnicima na različitim razinama – npr. od informiranja o kupnji, pomoći pri odlučivanju i procesu kupnje do razmjene informacija o zadovoljstvu. Stoga, digitalna transformacija znači i promjenu svih oblika poslovanja i procesa u kojima su zaposlenici organizacije u interakciji s njezinim korisnicima.

1.3 Hipoteze istraživanja

Generalna hipoteza

H1: Moderno društvo u svakodnevnom životu, kod kuće, na poslu, u obrazovanju i rekreaciji, koristi se informacijskim i komunikacijskim tehnologijama, što upućuje na to da je digitalno okruženje sveprisutno.

Pomoćne hipoteze

H2: Digitalna infrastruktura, uređaji i njihovo korištenje imaju potencijal društvena istraživanja učiniti relevantnim za društveni život – i to tako da znanje i informacije o društvu pretvore u akciju.

H3: Civilno društvo predstavlja svima dostupnu mogućnost da se uključe u društvene procese kao što su javne konzultacije, utjecanje na pravljenje politika, donošenje odluka itd. Ono se jednako sastoji od masovnih, grupnih, pa i individualnih akcija.

H4: Akteri civilnog društva u Bosni i Hercegovini, njihovo predstavljanje i djelovanje u digitalnom prostoru, predstavljaju poveznice sa zagovaranjem, lobiranjem i djelovanjem u fizičkom prostoru.

1.4 Metode istraživanja

U istraživanju će biti primijenjene osnovne analitičke i sintetičke metode. To su analiza, sinteza, dedukcija, generalizacija, komparacija, konkretizacija i indukcija. Naglasak će biti stavljen na analizu i sintezu. Riječ metoda potiče od grčke riječi *methods* i podrazumijeva svaki postupak čija primjena omogućava ostvarenje određenog cilja. Metoda u užem smislu podrazumijeva praktični ili misaoni postupak koji omogućava dolazak do saznanja u predmetu istraživanja.

Metoda analize je metoda istraživanja koja se odnosi na raščlanjivanje jedne cjeline na njene dijelove ili sastavne elemente kako bi se mogla promatrati njihova priroda, odnosi, uzroci i posljedice. Potrebno je upoznati prirodu fenomena (pojave) ili stvari koji se proučavaju kako bi se razumjela njihova suština. Ova metoda omogućava bolje poznavanje predmeta tako da se njome oni mogu objasniti, praviti analogije, bolje razumjeti i postaviti nove teorije. Analizirati znači i bolje razumjeti cjelinu nakon što se upozna priroda njenih dijelova.

Analiza sinteze u nauci je metoda kojom se preko jednostavnijih postepeno dolazi do složenijih formi i pojmova. Etimološki, potiče iz grčkog jezika, od riječi *synthesis*, koja znači „kompozicija“. Ovom metodom se ujedinjuju različiti elementi u jednu cjelinu. U Hegelovoj dijalektici označava sveobuhvatni koncept koji nadilazi i ujedinjuje suprotstavljene pozicije.

Opće naučne metode

Korištena je hipotetičko-deduktivna metoda jer se njen predmet odnosi na društvenu stvarnost i jer ona počiva na selektivnom i provjeravanom, potvrđenom društvenom iskustvu, u raznim vremenima, na raznim mjestima i od strane mnoštvo subjekata.

Empirijsko – neeksperimentalna metoda se najčešće koristi za ispitivanje ili upoznavanje mišljenja, stavova užeg i šireg javnog mijenja. Ovom metodom prikupljamo činjenice, podatke i materijal, te ga analiziramo, uspoređujemo ili sintetiziramo.

Komparativna metoda – Uočavanje sličnosti, zajedničkih obilježja ili različitosti među događajima, pojavama ili objektima. Ističe se ono što je zajedničko ili ono što je različito.

Metoda klasifikacije – Sveprisutna i opće prihvaćena metoda. Da bi se u masu unio red i preglednost, sve što se razvilo, razgranalo, namnožilo treba razdijeliti, razvrstati, klasificirati. Predmeti i pojmovi se klasificiraju po sličnostima i međusobnim vezama. (Npr. klasifikacija znanosti.)

Metoda kompilacije – Jest metoda koja se očituje u citiranju naučnih saznanja drugih autora.

Deskriptivna metoda – Opisuje izgled nekog predmeta ili tijek događaja. Koristi se u početnoj fazi istraživanja. G. Petrović uvrštava deskripciju u tzv. pomoćne postupke koji djelomično zamjenjuju definiciju - “U slučajevima kad ne možemo dati točnu definiciju nekog pojma ili kada umijemo, ali se bojimo da naš sugovornik ne bi mogao tu definiciju shvatiti služimo se raznim pomoćnim postupcima”. Važno je opisati neku pojavu ili predmet i odgovoriti na pitanje “kako?”, ali i objasniti, odnosno odgovoriti i na pitanje “zašto?” (uzroci opisane pojave).

U radu će kroz primjenu odgovarajućih istraživačkih metoda biti analizirane oblasti u kojima je u Bosni i Hercegovini prisutno djelovanje civilnog društva kao i analiza slučaja na primjeru djelovanja grupe „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“.

1.5 Vremenski rok istraživanja

Za istraživanje ove teme obuhvaćen je period od travnja do kraja rujna 2023. godine. Ovo istraživanje je interdisciplinarnog karaktera s osloncem na duge nauke i naučne discipline.

1. HISTORIJAT TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Tehnološki „trenutak“ u kojemu se društvo Bosne i Hercegovine i cijeloga svijeta sada nalazi nije kao takvo samo od sebe. Ono je prošlo dugačak put razvoja kroz stoljeća, a glavni preduvjet je svakako bio izum električne energije koji je razvoj društva i svijeta odveo u skroz novom smjeru i ljudsku svakodnevicu olakšao kao malo koje otkriće u povijesti.

1.1 Razvoj računara

Povijesni razvoj interneta usko je povezan s povijesnim razvojem računara koji je započeo još u 17. stoljeću izumom šibera, razmišljanjima Francisa Bacona o univerzalnom matematičkom jeziku i Pascalovim mehaničkim računarom. U 17. stoljeću prvi put je upotrijebljena riječ „računar“ koja je označavala osobu iznimno nadarenu za aritmetiku i računanje. Daljnji doprinos matematičkim teorijama povezanim s digitalnim principom dali su Karl Friedrich Gauss i Gottfried Wilhelm Leibniz. Ovo razdoblje Aleksandar L. Todorović naziva „pretpoviješću“ razvoja računarske tehnologije koja je trajala sve do 19. stoljeća kada uslijed razvoja kapitalizma nastaje potreba za iznalaženjem sustava brze razmjene velikog broja informacija (Malik, F.,2006:35). Značajan doprinos razvoju digitalne znanosti i tehnologije u 19. stoljeću dali su engleski matematičar John Bull i Charles Babbage, koji je 1837. godine kreirao diferencijalni i analitički stroj – prvi programski mehanički računar koji se smatra nultom generacijom računara (Todorović, A. L, 2017:56). Sredinom 20. stoljeća novi zamah daljnjem razvoju računara dali su uporaba električne energije, te vojne potrebe i ciljevi Drugog svjetskog rata, što je rezultiralo erom elektromehaničkih računara. U ovom razdoblju razvoja računara najviše su se istaknuli znanstvenici Howard Aiken, Alan Turing i Konrad Zuse. Nakon toga, uslijedilo je ono što se naziva računarskom revolucijom koja se odvijala u šest razdoblja sve dok nisu razvijeni računari kakve danas poznajemo. Prvi elektronski digitalni računar dizajnirao je Alan Turing 1936. godine. Uslijedio je Eniac, razvijen koncem Drugog svjetskog rata, koji je pružao mogućnost programiranja, i Univac 1 koji je radio s brojčanim i tekstualnim informacijama. Ovi računari bili su jako veliki, težili su više od 10 tona, imali su puno elektroničkih cijevi i odlikovali se visokom potrošnjom električne energije. Od 1955. dolazi do intenzivnije primjene druge generacije računara bazirane na tehnologiji tranzistora (Todorović, A. L, 2017:56). Treća generacija računara, utemeljena na tehnologiji integriranih kola, javlja se sredinom 60-ih godina prošlog stoljeća. Četvrto razdoblje razvoja računara

obilježio je izum tehnologije mikroprocesora, odnosno programabilnih integriranih kola, što je omogućilo pojavu osobnih računara. Posljednja dva razdoblja razvoja računara odnose se na platformu koja je koncipirana kao temelj za razvoj umjetne inteligencije. (Turčilo, L. 2012.:89)

1.2 Razvoj interneta

Povijest interneta može se podijeliti u tri razvojna razdoblja: prvo od 1961. do 1985. kad se internet razvijao kao tajna i vojna tehnologija, drugo od 1985. do 1991. kada se internet razvijao u akademskim krugovima i treće razdoblje od 1991. do danas kada se internet razvija kao popularna i komercijalna tehnologija. Prvo razvojno razdoblje obilježili su državni i vojni projekti inspirirani hladnoratovskom groznicom na kojima su radile agencije američkog Ministarstva obrane: DARPA i ARPA (*(Defense) Advanced Research Project Agency*). Ovi projekti rezultirali su kreiranjem ARPANET-a, koji je s vremenom evoluirao u ono što danas poznajemo kao internet. Najprije je 1965. dial-up telefonskom linijom male brzine računar u Massachusettsu spojen s računarom u Kaliforniji, da bi već 1969. godine došlo do računarsko-komunikacijskog umrežavanja četiri velika sveučilišna centra u SAD-u. Komplet komunikacijskih protokola poznat kao TCP/IP (*TCP-Transmission Control Protocol, IP-Internet Protocol*) koje je 1974. godine izradila ekipa predvođena Vintonom Cerfom, omogućio je povezivanje narastajućeg broja računarskih centara i računarskih mreža (Turčilo, L. 2012.:78).

Čim je ARPANET pušten u rad, počele su se razvijati i aplikacije. Tako su se s vremenom razvili generički servisi interneta u koje poglavito ubrajamo prijenos podataka, elektroničku poštu, svjetsku mrežu (web) i društvene medije (Marčetić, G., 2007:45).

Prvo razdoblje razvoja interneta obilježila su nastojanja da se podigne razina sigurnosti u prijenosu i prijemu podataka. Komutacija paketa i tehnologija nodova (čvorišta) prepoznati su kao vrlo učinkovit i pouzdan način prijenosa podataka na mreži. Riječ *internet* (skraćenica od *internetwork*) prvi put spomenuta je 1974. godine u jednom dokumentu o protokolima za prijenos čiji su autori Vinton Cerf i suradnici.

Prvu elektroničku poruku poslao je Raymond Samuel Tomilson, inženjer u američkom Ministarstvu obrane 1972. godine (izjavio je da se ne sjeća što je u njoj pisalo, pretpostavlja se „test“) koji je uveo u uporabu simbol @ kao elektronički lokator.

World Wide Web, nastao između 1989. i 1991., predstavlja izum Tima Bernersa Leeja, britanskog inženjera zaposlenog u Europskoj organizaciji za nuklearna istraživanja (CERN). Nakon 1993. kada je CERN odlučio ponuditi svjetsku mrežu besplatno na korištenje cijelom svijetu, dolazi do prave „eksplozija interneta“. S pojavom Googlea 1997. pretraživanje mreže podignuto je na višu razinu. Počevši od 2001. Google uvodi novu paradigmu procesa pretraživanja utemeljenu na kompleksnim formulama (algoritmima) koji još učinkovitije organiziraju i sortiraju informacije. Danas se broj računara spojenih na internet mjeri u milijardama, a priključenje na internet postaje sve jednostavnije i ekonomski dostupnije diljem svijeta (Marčetić, G., 2007:53).

1.3 Digitalne transformacije u politici

Riječ „transformacija“ opisuje proces u kojem prolazimo određenu promjenu i koji traje neko vrijeme. Digitalna transformacija odnosi se na proces koji započinje od trenutka kada organizacija krene razmišljati o uvođenju digitalnih tehnologija u svim područjima poslovanja i traje do trenutka njihove potpune implementacije. Međutim, digitalna transformacija uključuje i pojedince: nije dovoljno samo uvesti digitalnu tehnologiju u poslovanje, važno je i educirati zaposlenike. Digitalna transformacija može obuhvaćati područja kao što su digitalni marketing, digitalizacija i automatizacija poslovnih procesa, digitalna nabava, digitalizacija prodajnih predstavnika, Big Data i slično. Najveći je problem što se i dalje odgađaju odluke vezane uz uvođenje nove tehnologije. U procesu digitalne transformacije želimo da tehnologija korisnicima omogući tražiti ono što žele bilo kad i bilo kako. Razvoj novih tehnologija, softvera i aplikacija omogućio je da se organizacije povežu s korisnicima na različitim razinama – od informiranja o kupnji, pomoći pri odlučivanju i procesu kupnje do razmjene informacija o zadovoljstvu. Stoga digitalna transformacija znači i promjenu svih oblika poslovanja i procesa u kojima su zaposlenici organizacije u interakciji s njezinim korisnicima. Tako je nekim organizacijama dovoljno napraviti internetsku stranicu, otvoriti digitalne kanale komunikacije i zaposliti nekolicinu digitalnih stručnjaka, a druge trebaju uvesti mnogo složenije procese digitalnih tehnologija te zaposliti mnogo veći broj stručnjaka na različitim razinama poslovanja. Svaka je organizacija individualna, stoga je i razvojni put digitalne transformacije svake organizacije različit. A to je i razlog zbog kojega se ovaj pojam vrlo često ne razumije u potpunosti (Lasar, A. 2009:77).

Digitalna transformacija može se definirati kao „integracija digitalne tehnologije u sva područja poslovanja, temeljno mijenjajući način poslovanja i isporučujući vrijednost kupcima. To je također kulturna promjena koja zahtijeva od organizacija da neprestano izazivaju *status quo* eksperimentirajući. „Digitalna transformacija odnosi se na konstantnu primjenu digitalne tehnologije i resursa kako bi se stvorili preduvjeti za nove prihode, poslovne modele i načine poslovanja” (Lasar, A. 2009:85) .Transformacija nastaje kada poduzeće počne razmišljati o nužnoj promjeni načina poslovanja, osmišljavanju nove strategije poslovanja, ulaganja u kulturu poduzeća koristeći dostupne digitalne tehnologije, a sve u cilju veće konkurentnosti, pružanju bolje usluge/proizvoda kupcima, stvarajući bolje prihode, tj. bolje poslovne rezultate.“ Digitalna transformacija je proces koji počinje s razmišljanjem kako unaprijediti poslovanje pomoću digitalnih tehnologija, a uključuje potpunu integraciju digitalnih tehnologija i traje do simbioze između tehnologije, procesa, zaposlenika i naravno korisnika ili kupaca. (Pavlović, V.2009:122)

1.4 Digitalne transformacije u ekonomiji

Digitalna transformacija je put kojim mala i srednja poduzeća, moraju krenuti kako bi se uspješno prilagodila promjenama koje se događaju u svim sektorima ekonomije, te pronašla nove poslovne prilike i izašla na nova tržišta. Svako poduzeće ima svoje specifičnosti i različite razvojne potrebe koje će se nužno odraziti na drugačiji pristup digitalnoj transformaciji i korištenju digitalnih rješenja specifičnih za određeni privredni sektor. Ono što im je zajedničko je potreba da se poveća primjena suvremenih digitalnih tehnologija i novih digitalnih modela poslovanja (Pavlović, V.2009:152). Digitalna ekonomija krovni je izraz koji se nekada koristio kada se pozivalo na nove modele poslovanja, procese, usluge, tržišta i brzorastuće gospodarske sektore, posebno one koji koriste digitalne tehnologije kao temeljnu poslovnu infrastrukturu. Digitalna se ekonomija često poistovjećuje s pojmovima kao što su industrijska revolucija 4.0, nova ekonomija, internet ekonomija, a odnosi se na ekonomiju pokretanu upravljanjem znanjem, te takozvanu ekonomiju inovacija, ekonomiju informacija. Sve navedeno označava ekonomiju u kojoj ljudi stvaraju učinke intelektualnim naporima, a ne fizičku snagu i napore (Družić, G., Basarac Sertić, M., 2018:77).

Spremić (2017) ističe sljedeće primarne digitalne tehnologije:

- Mobilne tehnologije – omogućavaju korisniku povezanost na internet u svakom trenutku i stvaraju nove digitalne trendove.
- Društvene mreže – u potpunosti izmijenile način komunikacije korisnika, prijenos vijesti i informacija te se koriste u sinergiji s mobilnim tehnologijama stvarajući dodatne vrijednosti.
- „Cloud“ servisi – „outsourcing“ usluge koje omogućavaju korisniku da u skladu sa svojim potrebama koristi masovne računalne resurse na brz i jednostavan način.
- „Veliki podatci“ – brzo stvaranje novog znanja praćenjem i obradom velike količine podataka i njihova brza distribucija koja omogućava nove poslovne prilike.
- Senzori i IoT (Internet of Things) – pametni uređaji koji su međusobno povezani i tako čine infrastrukturu pametnog okruženja.

Sve popisane tehnologije su tehnologije koje omogućavaju povezanost i brzi protok informacija, mobilnost i fleksibilnost u poslovanju i poslovnim procesima, ali i mogućnost „sveprisutnosti“ njegovim korisnicima. Ove tehnologije stvaraju nove mogućnosti, rješenja i procese u digitalnoj ekonomiji.

1.5 Digitalne transformacija u nauci

Gospodarstvo, industrija i društvo brzo se mijenjaju pod utjecajem novih tehnologija koje su dostupne preko interneta. Internet nudi brojne mogućnosti za poboljšanje života građana u mnogim područjima, uključujući zdravstvene usluge, promet, energiju, proizvodnju, poljoprivredu, trgovinu i javnu upravu. Moderno društvo u svakodnevnom životu, kod kuće, na poslu, u obrazovanju i rekreaciji koristi se informacijskim i komunikacijskim tehnologijama, što upućuje na to da je digitalno okruženje sveprisutno. Brzina i razmjera promjena utječu na građane, na njihov društveni i privatni život, društvenu uključenost, bržu i jednostavniju komunikaciju s javnom upravom, čineći time digitalno društvo. Kako je stavljanje naglaska na obrazovanje važan čimbenik gospodarskoga rasta, tako je i potencijal interneta važan u razvoju digitalnoga društva (Družić, G., Basarac Sertić, M., 2018:86).

Digitalno građanstvo, odnosno sposobnost građana da online sudjeluju u društvu, promiče socijalnu uključenost. No, stvarni pokazatelji upućuju na to da značajni segmenti stanovništva još uvijek nisu uključeni u digitalno društvo. Digitalni su građani oni koji su svakodnevno online. To upućuje i na razinu informatičke pismenosti pojedinaca. Poticanjem društva na

usavršavanje i stjecanje informatičkih znanja, odnosno podizanjem stupnja digitalne pismenosti stvara se preduvjet za razvoj digitalnoga društva, ekonomski napredak i podizanje razine društvene konkurentnosti. Brojni su izazovi u razvoju digitalnoga društva, a postojanje digitalne nejednakosti neće nestati u bliskoj budućnosti. Tehnološke i obrazovne razlike potrebno je rješavati na razini države, ulaganjem potrebnih napora kako bi prednosti digitalnoga društva bile iskoristive (Spremić, M., 2017:58). Izazovi u razvoju digitalnoga društva proizlaze iz činjenica da infrastruktura i dostupnost interneta nije u svim područjima zadovoljavajuća. Građani lošijega materijalnog stanja često nemaju mogućnost uporabe računala i pristup internetu, a neki se građani zbog svoje životne dobi nikada nisu koristili računalom. Na jednoj strani ubrzani razvoji i primjena novih tehnologija, bez kojih bi današnji način života i rada bio nezamisliv, na drugoj strani stariji građani pamte život bez struje, televizora i telefona. Svi ti izazovi mogu usporiti razvoj digitalnoga društva, ali uz pravilan pogled i motivaciju, moguće je naći rješenja za te izazove i pretvoriti ih u prednosti. Stvaranjem društva znanja, uvođenjem digitalnoga društva u sistem obrazovanja, stavlja se naglasak na mlađe naraštaje, koji su nositelji daljnjega razvoja. Ono im omogućuje neograničeni pristup informacijama, lakšu i bržu komunikaciju i stjecanje znanja te na taj način podizanje razine digitalne pismenosti društva (Spremić, M., 2017:63).

1.6 Digitalne transformacije u sociologiji

U društvenim istraživanjima, ali i u drugim znanstvenim disciplinama, počela se razvijati ideja o tome kako digitalnost može na novi način doprinijeti društvu. Prvi pravi pokušaji da se to dokaže u stvarnom životu su pokazali da je to djelomično iluzorna ideja. Jedan takav rani primjer je primjer *Samaritan's Radar* – aplikacija koja je pokrenuta 2014. godine (Spremić, M., 2017:79).

Ova je aplikacija prikazana kao oružje pomoću kojeg se mogu identificirati korisnici skloni samoubojstvu u realnom vremenu, tekstualnom analizom objava na Twitteru. Jednom kad se identificira rizični korisnik za kojega se pretpostavi da razmišlja o samoubojstvu i u opasnosti je da tu namjeru provede u djelo šalje se poruka njegovim pratiteljima i potiče ih se da se tom korisniku jave i ponude pomoć ili utjehu ili ga usmjere na profesionalne organizacije ili terapeute. Samaritanci su ipak morali ovu aplikaciju zatvoriti nakon kratkog vremena zbog jake kritike u medijima. Mnogi su ukazivali na činjenicu da se radi o napadu na privatnost. Naime, nije u redu, bez prethodne dozvole samog kreatora nekog sadržaja o tome sadržaju

obavještavati druge korisnike interneta. Posebno kada je ovakva osjetljiva tema u pitanju – ljude koji su stvarno ranjivi i u emocionalnoj patnji se na taj način dodatno stigmatizira. Osim toga, postavlja se pitanje, može li se zapravo ovako kompleksan i osjetljivi fenomen svesti samo na tekstualnu analizu ili jednostavnije rečeno na analizu podataka. U izradi aplikacije su sudjelovali – znanstvenici jezičari i psiholozi. Neuspjeh *Samaritan's Radara* je osvjetlio širi fenomen – ogromna očekivanja koja naše društvo ima, naime da će sociologija (*social research*), koristeći digitalnu tehnologiju moći pomoći riješiti društvene probleme (Spremić, M., 2017:90). Digitalna tehnologija svakako je vrlo važan društveni fenomen – platforme kao Facebook, pametni telefoni i sl. su u posljednjih desetak godina zauzeli svoje mjesto u svim aspektima društvenog života – od obrazovanja, transporta, obiteljskog života do aktivizma svih vrsta, od upravljanja zatvorima do očuvanja okoliša. Ovakav razvoj događaja ima naravno implikacije i za sociologiju. Ali digitalizacija društva koja se upravo događa nije samo vrlo važna tema za istraživanje, ona ima potencijal da promijeni ulogu društvenog istraživanja koje ono ima u društvu. Digitalna infrastruktura, uređaji i njihovo korištenje imaju potencijal da društvena istraživanja učine relevantnim za društveni život – i to tako da znanje i informacije o društvu pretvore u akciju.

Ono što razlikuje digitalnu tehnologiju današnjice od prijašnjeg web-a i ICT-a su povećane mogućnosti za praćenje, analizu i informiranje unutar medija društvenog života. Današnja digitalna struktura sakuplja mnoštvo podataka koji se mogu koristiti za analizu ljudskog kretanja i interakcije – od razmjene SMS-a do lokacijskih podataka na pametnim telefonima (Vajzović, E., Hibert, M., Turčilo, L., Vučetić, V., Silajdžić, L. 2021:33).

Tehnologija isto tako omogućava da se ti podaci prevedu u ciljani *feedback* u svakodnevnom ponašanju korisnika – od preporučenog sadržaja na internetu do personaliziranih podsjetnika i *updates-a* vezanih uz promet, vrijeme (*weather*) i sl. Ali, ono što digitalnu sociologiju čini zapravo vrlo važnom ide nekako iza same činjenice digitalnog kao istraživačke teme. Možemo svakako reći da digitalno nudi mogućnosti za povezivanje društvene analize i društvene intervencije, ali veza nije tako jednostavna i jednosmjerna kako se čini na prvi pogled. To je zato što je digitalno društvo ima daleko kompleksnije veze između društvenog života i znanja – između društvenog istraživanja i društvene akcije. Primjer *Samaritan's Radara* je podcrtao te sve probleme i teškoće. Kada se monitoring i analiza svakodnevnog života (tekstualna analiza objava na twitteru) koristi kao baza za neku društvenu akciju (slanje obavijesti pratiteljima da je netko u riziku od samoubojstva) to pokreće kompleksnu akciju znanja i ponašanja što se onda manifestira u debati nastaloj oko same aplikacije. Kada se nekoga označi

kao rizičnog i on postane svjestan te konotacije i vjerojatno je da će promijeniti svoje ponašanje. Široko dostupna infrastruktura, količina uređaja i načini njihovog korištenja su doveli do novih oblika razmjene između istraživanja društva i društvenog života. Na jednom višem nivou moramo shvatiti kako interakcija nije samo glavna karakteristika digitalnih tehnologija (Šundalić, A., 2011:66). Ključnu sociološku dinamiku čini Interaktivnost u širem smislu – razmjena i protok između analize i aktivnosti i između digitalnih aktivnosti samih. Max Weber – sociolog ranog 20. stoljeća je na ovaj način i definirao izazove sociologije. On je jasno rekao da ono što društvena istraživanja (sociologiju) izdvaja od ostalih oblika ili znanstvenih disciplina je da sociologija mora imati na umu da ljudi sa svojom idejom o društvenoj zbilji interagiraju s tom samom društvenom zbiljom. Od samog postanka sociologije to je bila jedna od njezinih glavnih tema...inherentna interaktivnost – svaki sociolog mora računati na to da znanje o društvenom životu i društveni život sam po sebi međusobno jedno na drugo utječu. Ta ideja dakle nije sasvim nova. Ono što je u digitalnom društvu novo je činjenica da digitalno te procese znatno komplicira. Unutar sociologije se debata oko digitalne sociologije znatno više orijentirala na reprezentacijski okvir (fokusiran na kapacitet digitalnih podataka da adekvatno reprezentiraju neke društvene fenomene), a manje na interakcionalni okvir (Šundalić, A., 2011:74).

U zadnjih desetak godina, sociolozi i znanstvenici srodnih područja – digitalni mediji, geografija, informatologija, računarstvo itd. radili su na razvoju koncepata i metoda i metodologija kako bi bolje razjasnili kompleksnu vezu između digitalne tehnologije, društvenosti i znanja. Sam termin „digitalna sociologija“ se javlja relativno kasno – u znanstvenoj literaturi se pojavljuje krajem 2000-tih. To je dosta neobično kada uzmemo u obzir činjenicu kako su sociolozi istraživali utjecaj računalne tehnologije na društveni život već nekoliko desetljeća prije. Možemo reći da je digitalno postalo totalna društvena činjenica. Taj je termin smislio Marcelle Mauss i sociolozi se slažu da je idealna oznaka interneta – što se onda proteže na sve digitalno. Kako se digitalne tehnologije sve više ugrađuju u socijetalnu infrastrukturu i društvenu praksu, one generiraju veliku količinu informacija o društvenom životu. Analitički alati nam onda omogućavaju analizu i *feedback* (Šundalić, A., 2011:85). Korištenje pametnih telefona i drugih digitalnih platformi, kalemljenje inteligentnih računalnih sustava na postojeću infrastrukturu za transport, komunikaciju, financije i sl. su rezultirali ogromnom količinom podataka – „lavina podataka“ – *digital deluge* koji se mogu koristiti za istraživanje. Iako se sve vezano uz računala već nekoliko desetljeća smatralo temom socioloških istraživanja, „digitalno“ u sociologiji znači kvalitativnu promjenu. Digitalni

uređaju su toliko rašireni da mogu poslužiti istovremeno kao empirijski aparat za istraživanje u svim sferama društvenog života. Kada se ta mogućnost otvorila za sociologiju. Očekivanja su bila velika, naivna i nerealna (Šundalić, A., 2011:94). New York Times je u jednom svojem tekstu iz 2011. napisao da Internet – i web tražilice, twitter, facebook, informacije o lokaciji mobilnih telefona, blogovi itd. mogu poslužiti sociolozima da otkriju zakone djelovanja društva, zakone koji su univerzalni na način na koji su to prirodni zakoni kemije fizike ili matematike. Ovaj optimizam i *grand narrative* vezan uz novu znanost otkriva nam jedan drugi društveni zakon – naziva se „sociološki pozitivizam“ i vežemo ga uz 19. stoljeće i sociološku teoriju Augusta Comtea. S današnje povijesne distance njegove se ideje čine naivnima. Bliži nam je sociološki skepticizam o tome koje su zapravo prepreke u istraživanju digitalnog društva (Šundalić, A., 2011:101).

2. ZAČAJ I ULOGA CIVILNOG DRUŠTVA U DEMOKRACIJI

Govoreći o modernoj demokraciji nije moguće spomenuti volju, želju naroda bez da je u društvo uključeno i ono civilno koje čini rad institucija i upravljačkih tijela bližim narodu.

2.1 Historijat

Civilno društvo, čije se postojanje temelji na participativnoj demokraciji, stvara uvjete za stalno i aktivno uključivanje građana u javni život, te time čini rad demokratski izabranih tijela transparentnijim i bližim građanima. Niti je civilno društvo korektiv vlasti, niti je država nadređena civilnom društvu. Radi se o dva komplementarna segmenta istog demokratskog procesa koji samo u koordinaciji mogu dovesti do krajnjeg cilja, a to je prosperitetno demokratsko društvo u funkciji građanina (Šundalić, A., 2011:102). Iako se ne može naivno razumijevati kao vladavina puka, demokracija ipak označava poredak u kojem narod nad državnom vlašću ima indirektnu kontrolu putem direktnog biranja zakonodavnog tijela, kao svog predstavništva, formiranja političke volje u javnosti i raznih kanala utjecaja posebnih interesnih grupa. Vladavina prava ograničava djelovanje vlasti putem općih i za sve jednako važećih zakona te ga čini preglednim i predvidivim za građane. S druge strane, tržišna privreda implicira slobodu autonomnog donošenja poslovnih odluka, formiranja cijena i investiranja kapitala prema tržišnim signalima. U ogromnoj količini literature o tranziciji i demokraciji na Zapadnom Balkanu, obično se svi slažu da je za izgradnju, konsolidiranje i djelovanje demokracije neophodno i jako, aktivno civilno društvo, ali i da razvoj demokracije osigurava uvjete za takvo društvo. U ne mnogo manjem obimu literature o razvoju civilnog društva u postkomunizmu, kao samo po sebi razumljivo se uzima da je za njega, kao i za djelovanje njegovih aktera, nužan okvir demokracije i vladavine prava, ali tamo gdje je taj okvir slab, civilno društvo može odigrati presudnu ulogu u njegovom jačanju. Razvijenost civilnog društva je konkretan pokazatelj moderniziranosti političke zajednice, a upravo to nedostaje u gotovo svim istočnoeuropskim društvima u tranziciji, pa i u BiH. To je i razlog zbog čega su se procesi pluralizacije i liberalizacije u tim društvima relativno lako i brzo ostvarili, ali onaj najvažniji – proces demokratizacije – ostvaruje se znatno teže i sporije, dok je negdje posve izostao. Štoviše, procesi pluralizacije i liberalizacije u multietničkim i multikulturnim društvima, kao što se vidi na primjeru zemalja bivše Jugoslavije, su otvorili prostor produbljanju razlika i otvaranju temeljenih sukoba (Šundalić, A., 2011:103).

Ti su procesi djelovali retrogradno i krajnje destruktivno, razarajući i one minimalne, dotad razvijene odnose civilnog društva. Institucionalna organizacija i uspostavljanje demokratskog poretka je svakako neophodan uvjet koji može garantirati razvoj političkog pluralizma, građanskih sloboda i sustav pravne regulacije. Ali formalna demokracija ne znači i stvarnu demokraciju. Ona ostaje sama sebi svrhom ako izostaje njezin stvarni sadržaj – skup svih socijalnih institucija koje čine civilno društvo, a čiju autonomiju onemogućuju politička vlast ili kapitalistički ekonomski odnosi. Društvene pretpostavke stvaranja segmenata civilnog društva i građanskog pluralizma u takvim uvjetima su izostale usprkos razvoju industrijskog načina proizvodnje. Dogodio se proces modernizacije bez modernosti, industrijskog razvoja bez građanskog razvoja, ideologijske umjesto organske društvene integracije. Društvena nerazvijenost, uvjetovana tom ograničenom modernizacijom, znatno je doprinijela obnavljanju ideoloških šablona (nacionalnih umjesto klasnih), te nedemokratskih oblika vladanja pod maskom želje za demokratizacijom (i pridruživanjem EU). U tranzicijskim zemljama, demokratsko iskustvo je relativno kratkog vijeka, neujednačeno i vrlo često frustrirajuće. Za dalji razvoj demokracije u tim zemljama potrebna je “dvostruka demokratizacija”, demokratizacija države i civilnog društva, jer oni jedno drugo održavaju, omogućuju, ali i ograničavaju. Ono što je zabrinjavajuće u ovom procesu je sveprisutno uvjerenje kako demokracija ima neku vlastitu snagu kojom se prije ili kasnije potvrđuje kao jedini prikladan politički oblik koji prije ili kasnije mora nastupiti. Tako može biti svejedno kako djeluju, djeluju li i postoje li uopće, društveni preduvjeti za izgradnju nečega što bi trebalo biti sustav utjecaja društva na državu i odgovornosti države prema društvu. Kako “tranzicija“ leksički označava naprosto prelaz ili premosnicu, taj termin i u tako sažetom obliku ukazuje na to da se procesu koji je počeo u raspadu komunističkih režima već unaprijed zna kraj – demokratizacija. Demokracija ne bi trebala biti samo kompletna institucionalna struktura (koja štiti osobne slobode, omogućuje javno djelovanje i osigurava kontrolu sustava) nego i razvijeno građansko društvo kao protuteža državi. Prečesto se događaju situacije u kojima se javnost pita djeluje li građansko društvo. Umjesto toga, pitanje bi trebalo biti kojim se proceduralnim putevima i u okviru kojih institucija suočavaju, sukobljavaju ili usklađuju različiti interesi te kako se dolazi do odluka što uvažavaju i načelo vladavine većine i ideju prihvatljivosti za sve. Društvo je dostiglo dovoljan stupanj socijalne integracije kroz unutrašnje norme i pravila igre, a društveni akteri, unatoč sve većoj kompleksnosti sustava i političkoj apatiji naroda, imaju i interes i način da sudjeluju u formiranju političke volje (Vajzović, Hibert, Turčilo i dr. 2021:86).

I građanska i politička prava, osim što za sobom povlače to da drugi imaju obavezu ne zadirati u njih, znače i da oni na koje se ta prava odnose, tj. svaka osoba, ima moć odlučivanja o njihovu provođenju. Društvo je, posredstvom pravne države, odgovorno za zaštitu prava, ali nositelji tih prava – građani – ne smatraju da su zauzvrat odgovorni za društvo.

2.2 Oblici civilnog društva

Pojam civilnog društva nije nešto što zaokuplja samo interese društava modernog doba, ono je u određenim oblicima bilo prisutno i ranije. Ipak, kako se ono razvijalo u različitim zemljama i prevodilo na različite jezike, danas je to pojam koji iziskuje dublje tumačenje i u jezičkom smislu.

2.2.1 Renesansa pojma

Rasprava oko koncepta civilnog društva trenutačno se uglavnom vodi iz četiriju smjerova koji se ne mogu striktno razdvojiti, ali ipak je ipak moguće njihovo tipološko razlikovanje. Ovaj je koncept kasnih 80-ih godina prošlog stoljeća doživio dojmljivu renesansu, kad se kod istočnoeuropskih revolucija i njihove pripreme radilo o tome da se državi koja se do tada stalno miješala u sva područja ponovo otmu životni prostori i prostori za kretanje i da se to učini u duhu civilnosti, to znači ne u duhu stalnih poziva na borbu lenjinističkih stranaka, i da se moć ponovo snažnije vrati u oblike samoorganizacije društva. Nakon početne euforije ovdje je vrlo brzo došlo do nekih razočaranja, budući da građanski protestni pokreti i demokratska institucionalizacija ipak postavljaju različite zahtjeve. Usporedo s time je i u Zapadnoj Europi i u SAD-u došlo do uspona ovog koncepta, ponajprije zbog toga što su lijevo orijentirane bazne organizacije i mreže tragale za novim širim samorazumijevanjem (Vajzović, Hibert, Turčilo i dr. 2021:98). Tematska heterogenost, primjerice ekološkog pokreta i antiraketnog pokreta, svakako je trebala jedan otvoreniji i širi oblik legitimacije. Porodična sličnost predodžbi o ciljevima, koje su k tome postojale već od vremena studentskog pokreta i komunističkih grupa iz 70-ih godina, bezuvjetno je trebala jedan pojam. Ideja civilnog društva nudila se upravo zbog svojih momenata neodređenosti kao legitimacija za trajne aktivnosti. Pojam “nosi obećanje da će za (...) praksu društvenih pokreta dati jedno novo objašnjenje, (...), jednu sugestivnu formulu za upravo onaj tip izvaninstitucijske kampanjske politike, orijentirane na dramatizirane pojedinačne teme” (Dubiel, 1994.: 68 i d.).

Smisao ovoga cijelog aktivizma koji iziskuje enormno puno vremena nije se sada više primarno trebao tražiti u sadržajima, nego upravo u doprinosu aktivista mrežnom strukturiranju i utemeljenju društvenog sklopa, kako se državi i privredi ne bi dopustilo da postanu jedine dominirajuće snage.

Često je mišljenje da se preuzimanjem koncepta civilnog društva postiglo više nego mnogo ismijavano kasno prihvaćanje Bonnske Republike od strane njemačke ljevice: to je pokušaj idejne samointegracije u društvo, koje se iz razumljivih razloga upravo izričito ne naziva građanskim društvom. S liberalne strane, ponajprije od strane Ralfa Dahrendorfa, u raspravu je dodatno uključen pojam društva građana, za razliku od građanskog društva. Pod time se podrazumijevalo i aktivno sudjelovanje i socijalnopolitičke i kulturne mjere, koje bi se trebale brinuti za jače društvene ligature, kako glasi Dahrendorfov pojam za integraciju. Četvrta struja je taj pojam preuzela za političku znanost, zapravo ga definirala vrlo široko kao skupni pojam za sve nedržavne i negospodarstvene oblike kolektivnog djelovanja (Dubiel, 1994.: 101), te se počinje baviti pitanjem bi li odsutnost civilnog društva na europskoj razini mogla predstavljati znatnu prepreku pri demokratizaciji Europske unije (Vajzović, Hibert, Turčilo i dr. 2021:99).

2.2.2 Promišljanja o povijesti pojma

Povijest pojma civilnog društva čudesan je primjer kako prevođenjem pojmova na različite strane jezike i sa stranih jezika te njihovim ponovnim prevođenjem na izvorni jezik može nastati preciziranje smisla i promjena pojma – otprilike kao i u ispiranju zlata. Ova se povijest pojma može nakon duge konstante od antike do novog vijeka opisati kao proces diferencijacije, koji se prije svega odvijao u 19. i 20. stoljeću. Taj je pojam Ciceron preveo na latinski pod naslovom *societas civilis sive communitas* – političko društvo ili zajednica. Važno je napomenuti da se od antike preko srednjega do novog vijeka ne može dokazati odvajanje *societas civilis* od države. Kod Hobbesa su *body politic* i *civil society* istovjetni onome što su Grci zvali polis, odnosno grad-država. Još kod Kanta u filozofiji prava stoji “*societas civilis*, tj. jedne države” (Metafizika čudoređa, Filozofija prava, čl. 46). Prvo upućivanje na pojmovni proces diferencijacije može se u svakom slučaju naći kod Montesquieua, koji je u Duhu prvi puta odvojio *l'état civil* od *l'état politique* – građansko od političkoga stanja.

Kod Hegela zatim nalazimo načelno odvajanje građanskog društva kao područja razlike i konkurencije od države koja ima zadatak brinuti se za povezivanje i u tom pogledu predstavlja nasljedstvo političkog društva, tako da se na taj način političko društvo i građansko društvo

razlikuju. Hegel je dosljedno tome preveo *societas civilis* kao građansko društvo – što je predstavljalo temeljnu promjenu u odnosu na izvorno značenje. Kod njega se građansko društvo dalekosežno poistovjećivalo s gospodarstvom kao sustavom potreba. Karl Marx je u svojoj kritici deficita kapitalističkog društva učinio ovaj pojam negativnim pojmom koji se rabi kao oruđe u borbi. Alexis de Tocqueville je nasuprot tome, nadovezujući se na Montesquieua te ga nadilazeći, u kontroli, podijeljenoj na sfere, stranačkog sustava i države od strane građana koji se slobodno i ravnopravno organiziraju, vidio odlučujući društveni temelj slobode i priliku za obranu od despocije. Ovdje u igru ulazi i jedna druga diferencijacija, naime strah koji potječe od nepovjerenja prema revolucionarnim narodnim masama, strah od sirova gnjeva svjetine ili, malo ljepše rečeno, od tiranije većine, kojoj civilizirano i aktivno organizirano građanstvo mora nešto suprotstaviti. (Gramsci, 1995.: 1260). Civilno društvo nasuprot narodu, masi ili svjetini (Hennigsen). Najnovija varijanta pojmovnosti potječe od Antonia Gramscija, koji je kao pojmovno školovan hegelijanac razlikovao između *societa borghese* i *societa civile* te je drugom dodijelio temeljnu pozitivnu funkciju pri društvenoj promjeni kojoj je on težio. Njemački prevoditelji Gramscija – u svakom slučaju u drugom, novijem prijevodu – s pravom su prepoznali da jedan marksist poput Gramscija posve sigurno nije želio veličati građansko društvo u hegelijanskom smislu te su se odlučili za umjetno stvorenu riječ *Zivilgesellschaft*, kako bi konačno i u njemačkom jeziku omogućili razlikovanje *bourgeois* i *citoyen*. Od tada civilno društvo označuje mrežu asocijacija između države, tržišta i privatnog područja. Odlučujući Gramscijev citat glasi: “Između ekonomskih struktura i države s njezinim zakonodavstvom i njezinom prisilom stoji civilno društvo (...)” (Gramsci, 1995.: 1267)

2.2.3 Anglosaksonski pojam

Civil society još uvijek ima dvostruko značenje građanskog i civilnog društva. Još se nisu potpuno odvojile niti jedna od druge rasprave, tako da je na primjer za Judith Shklar posve prirodna stvar da su voting i earning – glasovanje i zarađivanje novca – sastavni dijelovi *civil society*, dok je za britanskog komunitarista Henryja Tama također samo po sebi razumljivo da je civilno društvo treći sektor građanske asocijativnosti uz državu i tržište. U grubim crtama možemo razlikovati dualnu koncepciju koja suprotstavlja državu i *civil society* i trojnu koncepciju koja vidi vlastito područje civilnog društva, s onu stranu države i *commercial society*, dakle privrednog društva. Da rezimiramo, razvojna se linija sastoji u jasnom procesu diferencijacije. Ako je političko društvo kod Aristotela – i danas još kod Michaela Grevena –

mišljeno kao cjelina, onda su ga Montesquieu i Hegel diferencirali u dva područja: političko-državno nasuprot civilno-građanskom. Škotski prosvjetitelj Adam Ferguson uz to je razlikovao *civil* i *commercial society*, dakle između građanskog i privrednog društva. Današnja trodioba na državu, tržište i civilno društvo mogla se na sve to nadovezati i preuzeti te različite niti te tako slovit kao najmoderniji razvoj dosad. Pojam civilnog društva, da nakon ovih pojmovno-povijesnih skica dođemo do jedne zajedničke radne definicije koja uzima u obzir stajalište diferencijacije, negacijom dakle opisuje sve ono što se u društvenoj interakciji može smatrati nedržavnim i neprivrednim. Civilno društvo postoji svagdje gdje postoje intermedijarni organizacijski oblici između odnosno pokraj države i privrede (Gramsci, 1995.: 1278).

2.2.4 Suvremena rasprava

Suvremena je rasprava o civilnom društvu vrlo mnogostrana, no još se u biti kreće u okviru trokuta država – tržište – civilno društvo. Habermas naglašava promjenu pojma od građanskog društva u civilno društvo: “Ono što se danas zove civilno društvo više, naime, ne uključuje privatnopravno konstituiranu ekonomiju, kojom se upravljalo preko tržišta rada, kapitala i robe, kao što je to još bilo kod Marxa i u marksizmu. Institucionalnu jezgru civilnog društva čine štoviše ona nedržavna i neprivredna udruženja i asocijacije na dobrovoljnoj osnovi koja komunikacijske strukture javnosti ukotvljuju u društvenim komponentama svijeta života. Civilno se društvo sastoji od onih više-manje spontano nastalih udruženja, organizacija i pokreta koji preuzimaju odjek što ga problematična društvena stanja nalaze u privatnim životnim područjima, kondenziraju ga i s pojačanim naglaskom prosljeđuju ga političkoj javnosti. Jezgru civilnog društva čini sustav udruženja (...)” (Habermas, 1992.: 443). Ono se zasniva na ustavno zajamčenoj slobodi okupljanja i pravu osnivanja udruga, u vezi sa slobodom mišljenja. Iz tog razloga u autoritarnim i totalitarnim društvima ne može biti civilnog društva.

Jedina klasična organizacija civilnog društva, koja je postojala i u doba Mao Zedonga u Kini, jest Crveni križ sa svojom odlučnom političkom suzdržanošću. Prema definiciji Ujedinjenih naroda Crveni križ ne bi čak ni slovio za organizaciju civilnog društva, budući da njegova djelatnost počiva na međunarodnim sporazumima, koje sklapaju države. Ni danas u Kini nisu zabranjena udruženja koja je odobrila vlada (Habermas, 1992.: 448). Totalitarna državnosocijalistička društva (446) su iz tog razloga za Habermasa radikalna suprotnost strukturama civilnog društva – tako da stari način govora o građanskom društvu možda ipak nije tako nadvladan i pogrešan, budući da su temeljna prava, demokracija i sloboda tržišta

možda sustavnije povezani nego što bi to želio spoznati noviji diskurs civilnog društva. Jamstva temeljnih prava su doduše samo jedan nužan, ali ne i dostatan preduvjet. Također je potrebno jedno vitalno društvo građana koje će s jedne strane doduše imati utjecaj na politiku, no koje s druge strane također stabilizira vlastiti identitet, proizvodi javnost te tek time uopće čini civilno društvo opipljivim i shvatljivim. Habermas zbog toga uvrštava ponajprije i takozvane nove društvene pokrete u odlučujuće nositelje civilnog društva. Strukture i aktivnosti civilnog društva često su defenzivne, to znači da one brane stečena postignuća svijeta života (Habermas, 1992.: 450). Čini se da Habermas pritom misli prije svega na ekološke i slične pokrete. Druge pokrete naprotiv isključuje iz pojma civilnog društva, naime, populističke te također pokrete u kojima se odčitava netrpeljivost prema strancima, koji “slijepo brane petrificirane tekovine tradicije svijeta života što ga ugrožava kapitalistička modernizacija. Oni su u oblicima svoje mobilizacije isto toliko moderni, koliko su u određivanju svojih ciljeva antidemokratski” – što bi se doduše moglo reći i za studentske pokrete iz 1968. te za mnoge pojavne oblike takozvanih mirovnih, odnosno antiraketnih pokreta.

2.3 Civilno društvo ili sektor?

Civilno društvo predstavlja svima dostupnu mogućnost da se uključe u društvene procese kao što su javne konzultacije, utjecanje na pravljenje politika, donošenje odluka itd. Ono se jednako sastoji od masovnih, grupnih, pa i individualnih akcija. U skorije vrijeme se društveni aktivizam sve više promatra kao svojevrsna obaveza svakog građana, u poređenju s ranijim konceptom privilegije. Ovakva vrsta djelovanja bi trebala biti izvan kontrole vlasti i predstavljati čisti izraz javnog mnijenja. Uopćeno govoreći, civilno društvo je pokušaj da se stvore novi kapaciteti za stvarno i sveobuhvatno uključivanje građana u društvene procese i njihovu participaciju u donošenju odluka, zajedno s klasičnom formom parlamentarne demokracije, vlade koja funkcionira i državnih institucija. Točnije, uključuje demokratski izabranu, transparentnu i odgovornu vladu i vladavinu prava; slobodan pristup informacijama i neovisne medije; udruživanje građana u različite tipove nevladinih organizacija kako bi se ostvarili društveni ciljevi, lokalnu samoupravu i drugo. Unutar civilnog društva, naravno, djeluje i tzv. civilni sektor, tijelo koje se sastoji od nebrojenih organizacija, sindikata, vjerskih ustanova, medija i sl. Organizacije civilnog društva u BiH su najvećim dijelom fokusirane na pružanje socijalnih usluga, dok je u oblastima kao što su političko djelovanje i formuliranje politika njihova uloga još uvijek od manje važnosti. Goran Žeravčić i Edin Bišćević u svojoj

studiji (2009. Strana 145) navode: „Sposobnost civilnog sektora da učestvuje u kreiranju javnih politika je gotovo zanemariva. Postoje dva glavna razloga za ovo. Prvi je gotovo potpuno odsustvo think tank-ova u Bosni i Hercegovini. Osim Nezavisnog biroa za humanitarna pitanja (IBHI), nijedna institucija civilnog društva u Bosni i Hercegovini nije pokazala sposobnost da vrši stalni monitoring i analizira efekte određenih javnih politika u Bosni i Hercegovini. Svi drugi pokušaji monitoringa i analize efekata javnih politika u Bosni i Hercegovini su bili samo projektni pokušaji koji su se završili zajedno s tim projektima“. Što zbog raspona različitih interesa unutar njega, što zbog razlike u utjecaju različitih vrsta civilnih organizacija, civilni sektor se može raščlaniti na tri podsektora. Prvi „podsektor“ sačinjavaju organizacije civilnog društva čije je polje djelovanja uvjetovano stavovima i politikama određenih grupacija u društvu i mijenja se u skladu s njima. One se prilagođavaju željama jedne od političkih stranaka i zastupaju ih kroz svoje aktivnosti pod maskom zastupanja „interesa građana“. Nažalost, njihova prisutnost u svakodnevnom životu u BiH je velika i do te mjere su promovirane da mnogi građani čitavo civilno društvo svrstavaju u taj isti, ispolitizirani kontekst. Zadatak im je da privlače pristalice i glasače i rijetko bilježe aktivnost van predizbornih kampanja. Ova kategorija udruženja uključuje ona koja su osnovana s ciljem ispunjavanja interesa onih društvenih grupa koje predstavljaju potencijalno izbornu tijelo za određenu političku opciju (na primjer: sindikati, udruženja demobilisanih boraca, udruženja RVI, udruženja civilnih žrtava rata). Mnoga od njih su naslijeđena iz komunističkog perioda. Kao što je bio slučaj u ovom periodu, jedinice lokalne samouprave i viši nivoi vlasti još uvijek imaju glavnu riječ u njihovom organiziranju, financiranju i umrežavanju. Kontinuirana podrška ovim udruženjima, bez obzira na promjene u društvenim odnosima, još uvijek prati tradiciju koju se nijedna politička opcija ne usuđuje promijeniti. Glavni problem ovih udruženja je nedostatak financijskih resursa, i to što glavni izvori financiranja njihovih aktivnosti dolaze direktno iz javnih/vladinih budžeta. Preko 60% izvora koji se distribuiraju iz općinskih budžeta udruženjima se dodjeljuju ovoj kategoriji udruženja, bez ciljeva i evaluacije efekata ovih sredstava. Jedinice lokalne samouprave objašnjavaju takvu raspodjelu sredstava iz općinskih budžeta potrebom da se promovira lokalna zajednica kroz sport, kulturu i humanitarne aktivnosti (WEF. (2016).

Druga vrsta organizacija civilnog društva su tzv. „think-tanks“, organizacije koje se fokusiraju na analiziranje i proučavanje društva u kojem postoje i osmišljavanje strategija za rješavanje mnogobrojnih društvenih problema. Iako njihove analize često otkrivaju veoma važne probleme u društvu i imaju konstruktivne preporuke, važno je naglasiti da su one obično dostupne samo nekim skupinama („intelektualcima“, drugim OCD, državnim institucijama i

političarima). Kvalitet i učinak rada think-tankova se, stoga, ne ocjenjuje samo kvalitetom njihovog rada, nego i time da li taj rad ima ikakvog odraza na rad javnih institucija ili stvaranje politika i strategija. U BiH je objavljen ogroman broj publikacija koje se bave svim mogućim društvenim temama, ali njihov efekt se obično svodi na nekoliko članaka u novinama i pokoji okrugli stol.

Treći podsektor, koji čini ogromnu većinu civilnog sektora, su tzv „grassroots“ organizacije. Grassroots udruženja su mala lokalna udruženja koja su direktni prevoditelji i predstavnici interesa različitih politički marginaliziranih društvenih kategorija, koja uglavnom djeluju na lokalnom nivou. Ova kategorija uključuje različita udruženja od udruženja povratnika i izbjeglica, udruženja koja okupljaju osobe s invaliditetom i posebnim potrebama, lokalnih omladinskih inicijativa, udruženja poljoprivrednika i udruženja koja su osnovana s ciljem promoviranja poljoprivrede i ruralnog razvoja, do različitih inicijativa za lokalni razvoj itd. Ukratko, ovo je cijeli niz različitih udruženja koja su nastala kao izraz potrebe običnog čovjeka da odgovori na određene društvene izazove. Karakteristika ovih udruženja jeste da imaju neupitnu i veoma jaku društvenu legitimnost u svojim zajednicama, i da su prepoznata kao grassroots inicijative u tom smislu. S druge strane, ove organizacije nemaju adekvatne tehničke kapacitete da aktivno sudjeluju u definiranju javnih politika i da apliciraju za fondove međunarodne zajednice. Nažalost, njihova glavna slabost je slaba umreženost kao i nedostatak umrežavanja, te nedostatak mehanizama za utjecanje na javne politike. Ona su idealna za istraživanje potreba građana ili potreba različitih društvenih kategorija, ali i za procjenjivanje efekata određenih javnih politika. Njihov direktni utjecaj na društvo (iako je društvo u ovom slučaju uglavnom ograničeno na lokalnu zajednicu) je snažan, usprkos teškoćama s kojima se suočavaju. Krajnji cilj im je poboljšati kvalitetu življenja svojih članova, a za to obično imaju veoma ograničena sredstva te malu ili nikakvu podršku vlasti.

2.4 Pojam otvorenog društva

Otvoreno društvo je koncept koji je prvobitno razvio filozof Henri Bergson, a popularizirao ga je austrijsko-britanski filozof Karl Popper u svojoj knjizi "Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji" (Open Society and Its Enemies), koja je objavljena 1945. godine. Međutim, za njegovu rasprostranjenost je najzaslužniji George Soros koji je na tom pojmu i ideji zasnovao svoje Soros fondacije i Institut Otvoreno društvo. OSI i mreža Soros fondacija implementiraju niz inicijativa kojima žele promovirati otvoreno društvo i u skladu s tim

oblikuju politiku vlade i pružaju podršku obrazovanju, medijima, javnom zdravstvu, ljudskim i pravima žena, kao i socijalnim, pravnim i ekonomskim reformama. Uopćeno govoreći, otvoreno društvo karakterizira pouzdana vladavina zakona, postojanje demokratski izabrane vlade, raznoliko i dinamično civilno društvo i poštivanje prava manjina. U otvorenom društvu, vlada ima ulogu odgovoriti na potrebe i zahtjeve svojih građana, a građane predstavljaju organizacije civilnog društva. Takva vlast je tolerantna, a svi politički mehanizmi su transparentni i fleksibilni (Popper, K. 2003:80).

Političke slobode i ljudska prava su temelj i srž jednog otvorenog društva. To je, naravno, jedan utopijski ideal koji možda nikad nećemo postići, ali je nesumnjivo da su se neke države mnogo više približile tom idealu od drugih. Međutim, to i jeste jedna od Popperovih pretpostavki: otvoreno društvo i jeste proces koji se nikada ne završava: bez obzira koliko napredovalo, otvoreno društvo je uvijek nesavršeno društvo otvoreno za napredak i poboljšanja (Popper, K. 2003:89). Kao što je već rečeno, civilno društvo kao dio otvorenog društva ima ulogu predstavljati građane. To je njihova veza s vlašću i način da utječu na napredak u društvu. BiH, kao jedna od mnogih država u kojoj se otvoreno društvo često navodi kao cilj, taj aspekt njegovog djelovanja još uvijek nije prihvatila. Veoma su rijetki slučajevi dobre prakse kada vlasti uvažavaju glas civilnog društva i surađuju s njim. Primjeri partnerskog odnosa su još rjeđi. Ipak, polako bilježimo napredak i u tom području. Partnerstva dobivaju nove olakšavajuće mehanizme i svaki dan se bilježe nove dobre prakse. Kao primjer može poslužiti osnivanje Fondacije za socijalno uključivanje koja počiva upravo na principima partnerstva između javnog i civilnog sektora (Popper, K. 2003:94).

Praktičan primjer partnerstva se može vidjeti i u Švicarskom programu podrške nevladinim organizacijama u Bosni i Hercegovini, koji je implementirao IBHI, a trajao je od 2004. do 2009. godine i podržao je 53 projekta implementirana od strane 29 nevladinih organizacija na teritoriji 29 bosanskohercegovačkih općina. Civilno društvo je postalo ozbiljnije uključeno u pitanja osiguranja barem minimalnog standarda ljudskih prava i uključivanja svih grupa, posebno marginaliziranih na ekonomskom, socijalnom, političkom i kulturnom polju, u društvo. Proces suradnje civilnog sektora s državnim institucijama podržava i Međunarodna zajednica, koja naglasak stavlja na institucionalne reforme koje se jedino mogu implementirati u suradnji s lokalnim vlastima. Veliki napredak se primjećuje u financiranju organizacija civilnog društva iz javnih budžeta, o čemu svjedoče rezultati istraživanja „Na pola puta“ (FSU u BiH, 2011) prema kome je u 2010. godini iz javnih budžeta u BiH izdvojeno 114 milijuna KM za nevladin sektor. I pored toga će trajati godinama da civilno društvo u BiH uspješno

riješi ovisnost o inostranim sredstvima. Glavna prepreka koja je prepoznata u ovom procesu bio je manjak kapaciteta državnih službi za planiranje, razvoj i implementaciju državnih politika. Ogromna većina državnih odluka se donosi bez evaluacija ili analiza, samo na osnovu ličnih stavova ključnih aktera (premijera i ministara, načelnika i poglavara političkih stranaka na općinskom nivou). Još jedna prepreka koja sprječava civilno društvo da se uključi u proces donošenja odluka se ogleda u postojanju oportunističkih grupa koje ne podržavaju nikakav oblik demokratizacije u okviru postojećeg sustava donošenja odluka jer bi to uzrokovalo umanjenje prava i privilegija upravo tih grupa (FSU u BiH, 2011). Civilno društvo se trenutno suočava s izazovom uvjeravanja drugih organizacija civilnog društva (medija, sindikata i vjerskih organizacija) da prihvate principe koje je usvojila većina aktivnih nevladinih organizacija, kako bi stvorili demokratske institucije koje će garantirati slobodu od isključivanja za dobrobit interesa bilo koje društvene grupe, bez obzira koji su se kvaliteti pripisivali toj grupi kroz povijest. Rješenje mora biti dugoročno i potpuno u skladu s principima otvorenog društva.

2.5 EU integracije

Pridruživanje Bosne i Hercegovine Europskoj uniji ovisi, između ostalog, i o sposobnosti BiH da provede političke, ekonomske, pravne i druge reforme koje od nje zahtijeva EU. S obzirom na to da je pripremanje institucija i izgradnja kapaciteta koji su neophodni za uspješno provođenje reformi izuzetno zahtjevan, složen i politički osjetljiv proces, Europska unija pruža veliku pomoć zemljama Zapadnog Balkana kako bi ostvarile stabilnost institucija koje će garantirati razvoj demokracije, zaštitu ljudskih prava, poštivanje i zaštitu manjina, postojanje otvorene tržišne ekonomije i drugo. Uloga civilnog društva je od velike važnosti u tom procesu, mada se ona nerijetko zanemaruje ili potpuno izostavlja. Civilno društvo, velikim dijelom zasnovano na samoorganizaciji i volontiranju, raspolaže s nekoliko mehanizama kojima može postići određene ciljeve i rezultate na brži, efikasniji i jeftiniji način kao što su na primjer distribucija informacija, javne kampanje, neformalni edukativni programi, definiranje potreba građana, analiza, kontrola i evaluacija učinaka određenih zakona, javnih politika i strategija, pružanje različitih socijalnih usluga i drugo. (Zuboff, S. 2019:67) Za Europsku uniju organizacije civilnog društva predstavljaju značajan, neovisan izvor informacija i savjeta, dok također mogu imati funkciju kontrolnog mehanizma naročito u onim oblastima gdje su reforme osjetljive u političkom smislu. Uloga organizacija civilnog društva je od ključnog značaja jer

one predstavljaju interese i stavove građana EU institucijama (posebno ugroženih grupa građana, kao što su nacionalne manjine, osobe s invaliditetom i drugi) po pitanju aktualnih društvenih problema (zaštita prirodne sredine, trgovina, obrazovanje, jednakost spolova i drugo). Od izuzetne važnosti je to da OCD-i imaju mogućnost doći do najsiromašnijih i najugroženijih grupa i da ih predstavljaju pred EU institucijama. U ovom kontekstu, doprinos OCD-e naročito dolazi do izražaja kada je riječ o rješavanju problema socijalne isključenosti i diskriminacije, pružanja humanitarne i razvojne pomoći itd. Specifična stručna znanja i posvećenost OCD-a znače da su one ključni partneri Europske komisije u i izvan Europske unije. Nadalje, iskustvo novih članica pokazalo je da je podrška i sudjelovanje neovisnog civilnog društva od ključnog značaja za proces pridruživanja. Uloga civilnog društva ne može se ograničiti samo na pružanje informacija i raspodjelu finansijskih sredstava krajnjim korisnicima, već se ona prije svega odnosi na aktivno sudjelovanje civilnog sektora u definiranju politika i strategija (Zuboff, S. 2019:69).

2.6 Socijalno uključivanje

Iako je Bosna i Hercegovina napravila značajne pomake od kraja rata, naročito tijekom posljednjeg desetljeća, i usprkos povećanim stopama rasta, oko petine stanovništva se još uvijek nalazi ispod opće linije siromaštva, a veliki dio, oko jedne trećine je siromašan u relativnom smislu. Ekonomska isključenost je novi oblik siromaštva koji nije bio poznat u Bosni i Hercegovini prije rata, jer je bivša Jugoslavija imala relativno visok standard života unutar jednog egalitarnog društva. Ova nova vrsta siromaštva je primarno uzrokovana ratnim razaranjem i raseljavanjem. Drugi faktor koji je uzrokovao ovu situaciju je neodgovarajuća tranzicija i velik porast stope nezaposlenosti. Ekonomska nejednakost i društvena raslojenost su još uvijek glavni elementi isključenosti u Bosni i Hercegovini. Nejednakost je među prioritetima koji se moraju riješiti, u suprotnom će rast nastaviti biti neujednačen i ostatak će fokusiran na manjinu stanovništva umjesto na većinu. Naslijeđe bivše socijalističke prakse te posljedice rata u BiH su velikim dijelom utjecali na dominaciju socijalnih naknada “zasnovanih na statusnim pravima”, koje su uvedene radi zaštite ratnih veterana i RVI (boraca) i njihovih uzdržavanih članova domaćinstva (“boračke naknade”). Boračke naknade danas čine oko tri četvrtine ukupne potrošnje na novčane naknade kroz programe socijalne zaštite koje se ne financiraju iz doprinosa. U cilju suzbijanja siromaštva, Europska unija je postavila socijalno uključivanje kao osnovu svih svojih politika. Formulirala je definiciju socijalne isključenosti

drugačiju od siromaštva. Siromaštvo je distributivni rashod, dok je isključenost povezana s procesima uskraćene participacije, solidarnosti i pristupa. Isključenost može biti definirana kao širi pojam koji, za neke ljude, uključuje siromaštvo, dok je za druge uzrok ili posljedica siromaštva (Zuboff, S. 2019:78). Ipak, uzroci su međusobno povezani. Uvođenjem EU koncepta socijalnog uključivanja, uloga civilnog društva, naročito NVO-a, dobila je značaj u javnim diskusijama u BiH i tijekom pripremanja Strategije socijalnog uključivanja. Važno je objasniti da se socijalna isključenost ne odnosi samo na ekonomska i socijalna prava, nego je povezana i sa svim pravima koja su relevantna za povećanje izbora individua koje žive dostojanstven i svrsishodan život. Gledano iz te perspektive, nemoguće je ne zapitati se kako je moguće da se civilno društvo zanemaruje kao alternativni davatelj socijalnih usluga? Ako bi se organizacijama civilnog društva priznala i ta funkcija, koju mogu vršiti u partnerstvu i suradnji s javnim institucijama, mogao bi se pokriti mnogo veći dio socijalno isključenog stanovništva, a većina grassroots organizacija je posvećena upravo socijalnim uslugama na lokalnom nivou. S druge strane, pojam socijalnog uključivanja podrazumijeva i građanski aktivizam i participaciju, a volontiranje i članstvo u lokalnim organizacijama uveliko povećava učešće građana u javnim procesima i omogućava im da sami utječu na pitanja koja ih se najviše tiču. U cilju ostvarenja neophodnog napretka (koji država ne može sama ostvariti) na polju socijalnog uključivanja u BiH, neophodno je mobilizirati sve društvene aktore (Zuboff, S. 2019:87).

Priroda socijalnog uključivanja zahtijeva jako civilno društvo, zato što jedno ne može funkcionirati bez drugoga. Civilno društvo može postati uspješno u svojim naporima na području iskorjenjivanja socijalne isključenosti građana samo kroz harmoniziranu akciju koja se fokusira i na povećanje odgovornosti lokalnih vlasti i na osiguravanje podrške onim kategorijama građana koje problem isključenosti najviše pogađa.

2.7 Partnerstvo i umrežavanje

Postoji niz predrasuda i zabluda o civilnom društvu kako kod samih pojedinaca unutar civilnog društva tako i kod predstavnika vladinog sektora koje su do sada predstavljale vrlo ozbiljnu prepreku u uspostavljanju suradnje između ova dva sektora i koje je neophodno demistificirati. Prije svega, vladin sektor i predstavnici vlasti trebaju prepoznati mehanizme kojima raspolaže civilno društvo kako bi se riješila ključna društvena, politička i ekonomska pitanja. Izgradnja i održivost tripartitivnog partnerstva – država, privatni sektor i civilno

društvo će zahtijevati uspostavljanje pravnog, fiskalnog i institucionalnog okvira koji će omogućiti dijalog i suradnju između ova tri sektora, a s druge strane osigurati razvoj civilnog društva i njegove maksimalne doprinose procesu Europskih integracija. U današnjoj BiH je neophodno promovirati jednu novu kulturu društvene odgovornosti. U tom procesu, koji je ključan za ubrzanje puta BiH prema EU, jednako su važni i javni, i civilni i privatni sektor. Organi koji bi trebali omogućiti partnerstvo su odgovorne i transparentne vlasti, NVO-i i organizacije civilnog društva. (Williams, M. 2003:88)

Kako bi se osiguralo unapređenje suradnje među tim sektorima, ključno je zasnovati partnerski odnos među njima, koji će osigurati njihovu ravnopravnost u kreiranju politika i strategija od koristi za cjelokupno društvo. Suradnja između javnog, privatnog i civilnog sektora se do sada svodila na participaciju. Naravno, i taj oblik suradnje ima svojih prednosti, i bazira se na jednakosti i uzajamnom poštovanju. Mogućnosti suradnje na višem nivou su obično zanemarene, uglavnom zbog različitih nedostataka vezanih za kapacitete sektora, koji mogu ugroziti stvaranje uspješnog partnerstva. Tu, između ostalog, spadaju i obostrano nepovjerenje i nedostatak razumijevanja i interesa, te nepostojanje praktičnih iskustava u kreiranju uspješnih partnerstava. Ovi nedostaci vode do dugog pregovaranja, većih troškova i na kraju gubljenja interesa. Zbog toga je participacija nevladinog sektora do sada bila sigurnija, ali ne i efikasnija, opcija suradnje između sektora. Ona podrazumijeva manje odgovornosti i utvrđenu hijerarhijsku moć u kojoj glavnu riječ vodi uglavnom financijer. Većina organizacija se želi držati onoga što poznaje, radeći sa sličnim organizacijama. Javno-privatno partnerstvo u pogledu suradnje pruža mnogo više. (Williams, M. 2003:97)

Bazira se na prepoznavanju zajedničkih ciljeva i koristi koje sektori mogu imati ako udruže snage. To podrazumijeva udruživanje financijskih sredstava, znanja i stručnog iskustva u cilju poboljšanja usluga za sve korisnike. Veliku prednost predstavlja i činjenica da se u partnerstvu društvena odgovornost, koja obično karakterizira nevladin sektor, kombinira s financijama, tehnologijom i efikasnim upravljanjem. Proces uspostavljanja i razvijanja intersektoralnog partnerstva je neizbježan, i već je u tijeku. Možda najvažnija prednost partnerstva leži u financijskom aspektu jer je sve jasnije da su javna sredstva nedovoljna za uspješnu socijalnu zaštitu i uključenost. U procesu približavanja EU, samo je pitanje vremena kada će partnerstvo postati prevladavajući tip suradnje između različitih sektora, no cilj će ostati zajednički: društvo prilagođeno svim svojim članovima. Iz istog tog aspekta, veoma je važno postojanje suradnje i dobrih odnosa između samih organizacija civilnog društva. Bez zajedničkog djelovanja nema značajnijeg utjecaja nevladinih organizacija na društvene i ekonomske tokove. Mreže

predstavljaju institucionalni okvir koji će njihovim članovima omogućiti efikasno definiranje, predstavljanje i zagovaranje zajedničkih interesa u vezi s ključnim pitanjima odnosa vladinog i NVO sektora. Zajedničko djelovanje u ključnim područjima rada olakšava pristup i vlastima i građanima, a umrežavanje se pokazalo kao optimalan oblik povezivanja OCD. Udruživanje OCD iz različitih sektora civilnog društva u saveze, mreže i koalicije za rad na zajedničkim pitanjima opravdava misiju većeg broja organizacija te daje dinamiku i živost civilnom društvu (Williams, M. 2003:102).

Koristi umrežavanja ne završavaju na tome. U uspješnim mrežama bliska interakcija između partnera ohrabruje razmjenu iskustava između partnera na način koji drugačije ne bi bio moguć.

2.8 Profesionalizacija

Koliko će građani putem organizacija civilnog društva imati utjecaj na kreiranje i provođenje određene javne politike ovisi isključivo o njihovoj organiziranosti, stručnosti, argumentima, upornosti i sposobnosti da zadobiju javnu potporu za svoje stavove i da uvjere državnu upravu da su njihovi stavovi, zahtjevi i prijedlozi u interesu države i većine građana. U glavne osobine nevladinog sektora u Bosni i Hercegovini spadaju: nedovoljan broj adekvatno osposobljenog osoblja, manjak vještina i svijesti o važnosti razvoja, organizacije i davanja socijalnih usluga. Ova slabost nevladinog sektora je nastala uglavnom zbog niskog nivoa profesionalizacije tih organizacija. (Williams, M. 2003:105)

Ovakva situacija dovodi u pitanje sposobnosti nevladinog sektora da pokriva sva ova područja i implementira različite aktivnosti u skladu sa standardima i kvalitetama potrebnim za davanje bilo koje vrste usluga. Djelovanje u različitim područjima i aktivnostima često umanjuje kvalitetu rada i nivo profesionalnosti nevladinih organizacija. Organizacijska struktura većine nevladinih organizacija u BiH se teško može opisati kao dosljedna, funkcionalna i efikasna. Ad hoc metoda organiziranja nije u skladu s principom ispunjavanja osnovnih ciljeva. Nevladine organizacije jako često djeluju neformalno, a njihova uprava pokušava uvesti demokratičniji način vođenja, za razliku od poslovnog i državnog sektora, koji su više orijentirani prema tržištu. Međutim, loša organizacija ili vodstvo najčešće za rezultat imaju rasipanje veoma dragocjenih sredstava i ljudskih kapaciteta, a sama organizacija može svoj primarni cilj izgubiti iz vida i aktivnosti usmjeriti u nekoliko, manje ili više povezanih, smjerova. Mada se građanski aktivizam u bilo kojem području zasniva na dobroj volji, tj. ne postoji obaveza volontiranja i rada u civilnom društvu, to ipak ne znači da se profesionalnost i

stručnost mogu ili trebaju zanemariti. A, s obzirom na to da se utjecaj civilnog društva svakodnevno povećava, povećava se i njihova društvena odgovornost čime profesionalizacija poprima još veći značaj. Organizacije civilnog društva moraju pokazati da zaslužuju povjerenje građana i da profesionalno i odgovorno vrše aktivnosti u svom interesnom području. S druge strane, treba imati na umu i to da civilni sektor nije homogen i da nije moguće očekivati isti nivo profesionalnosti i kvaliteta od malih lokalnih organizacija i velikih organizacija (s velikim financijskim sredstvima na raspolaganju) koje djeluju regionalno ili međunarodno. Proces uvođenja standarda u civilni sektor je i početna točka za uvođenje visokog nivoa profesionalnosti rada i kvaliteta davanja usluga. Na ovaj način se može postići i održivost direktnog utjecaja korisnika usluga na kvalitetu i efikasnost usluga koje primaju iz civilnog sektora. Dostupnost usluga i davatelja usluga korisnicima i redovne povratne informacije korisnika su preduvjet za njihov kvalitetu koja, na kraju, poboljšavanja generalnu kvalitetu rada, ne samo u civilnom sektoru, već i privatnom i javnom. Na taj način se postiže glavna svrha i cilj većine organizacija civilnog društva – osigurati integriranje ili reintegriranje građana u glavne društvene tokove i njihove zajednice. Uzimajući u obzir sve što je gore rečeno, očigledan je značaj uvođenja standarda u organizacije civilnog društva jer ono stoji kao uvjet i sredstvo za postizanje veće efikasnosti participacije i uključivanja građana. Proces standardizacije rada civilnog društva daje više prostora za uključivanje i nove aktivnosti nevladinih organizacija. (Samuelson, A. P. i W. D. Nordhaus, 2011:79)

Uvođenje standarda će omogućiti zdravu konkurenciju između vladinog i nevladinog sektora te između različitih vrsta organizacija unutar nevladinog sektora, ali će i proširiti izbor, broj i kvalitetu aktivnosti koje te organizacije obavljaju.

2.9 Civilno društvo kao način djelovanja

Najsloženiji i najdugotrajniji proces u formiranju demokratsko-liberalne države je proces uspostavljanja građanskog ili civilnog društva uz izgradnju njegovih temelja, odnosno demokracije, vladavine prava, zaštite osnovnih ljudskih prava, višestranačkog sustava, jednakosti građana, slobodnih medija itd. Međutim, opasnost neuspostavljanja ili nefunkcioniranja civilnog društva, participativne političke kulture i pripadajuće demokratske formalne strukture mišljenja je ogromna. Kao prvo, bez funkcionalnog civilnog društva demokracija ne može funkcionirati ni opstati. Danas, opasnost uspostavljanju civilnog društva i njegovom funkcioniranju kao i demokratskim vrijednostima ne prijete samo od državnih i

političkih struktura koje ga tretiraju kao sredstvo za postizanje vlastitih ciljeva, već se ona javlja i unutar samog civilnog društva koje dozvoljava takav odnos vlasti jer se nada financijskoj podršci. S prvim znacima krize i raspadom socijalizma termin civilno društvo postao je aktualan najprije u krugovima intelektualaca, a potom i u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini. Od tada je civilno društvo prihvaćeno kao uglavnom pozitivan koncept, odnosno koncept koji implicira uglavnom pozitivne karakteristike, vrijednosti i akcije. Takvo stanje je trajalo još nekoliko godina poslije rata, odnosno u razdoblju kada su dominirali međunarodni NVO-i koji su djelovali bez obaveze i značajno doprinosili oporavku. Kako se fokus počeo prebacivati na domaće nevladine organizacije i organizacije civilnog društva, pojavila se sumnja u motive njihovog rada (koja je, nažalost, često bila opravdana), što se odražavalo i na one organizacije koje su zaista uspjevale da opravdaju svoje postojanje. Danas se još uvijek, mada u manjoj mjeri, sumnja u rad civilnog sektora, ali to nepovjerenje nije uvijek opravdano. Pozitivan je pomak to što se sve više računa na civilno društvo kao izvor volonterskog rada i neprofitnih institucija koje će neke, posebno socijalne, usluge pružiti s barem zadovoljavajućom stručnošću, a uz manje troškove. Veća je novost to da je dio civilnog društva, dajući tako “nešto za ništa”, spreman trajnije djelovati na sustavnim promjenama kao što su priznanja šireg spektra ljudskih prava (uključujući i prava primatelja spomenutih socijalnih usluga), promjena općeg odnosa prema okolišu ili odnosa prema drugima u međunarodnim razmjerima. (Vajzović, E., Turčalo, S., Smajić, M., 2019:66) Ovaj napredak se, kao što je ranije rečeno, najviše ogleda u lokalnim grassroots organizacijama, koje su najposvećenije unošenju društvenih promjena, bile te promjene tek dopuna kojom se društvo čini obzirnijim spram slabih i isključenih, ili pak promjene čitave društvene svijesti efektnim ukazivanjem na “sustavne greške” što sustavno proizvode nepravdu i štetu. Takvo praktično djelovanje je svojevrsan izraz radikalne kritike postojećeg sustava. O civilnom društvu ne bi bilo ni govora kada bi ono jednostavno, bilo prešutno, bilo ideologijski, prihvaćalo da je s postojećim odnosima sve u redu. Civilno društvo, prema tome, crpi svoje značenje i smisao kao briga za onaj vrijednosni “ostatak” što ostaje nepokriven, nezastupljen i neiscrpljen u tim igrama visoko koncentrirane moći. Ono je to koje održava javnost kao političko polje i ne prepušta je komercijalnoj kulturnoj industriji. Istodobno se međutim taj rezidualni civilni faktor uopće ne može objektivno zahvatiti kao društvena kategorija, jer i nije neka posebna grupacija ili posebna vrsta ljudskih bića, ponajmanje nekakav “sektor” ili grana društvene djelatnosti, nego odnos koji bilo koji pojedinac/pojedinka ili društvena grupa može, ali ne mora uspostaviti i prakticirati spram društvene zbilje. Ono nije “društvo”, nego način djelovanja, nije objektivno obilježje dijela populacije, nego njezin stav, odnos i motivacija. Nije ni stalni element

društvene stvarnosti, nego se javlja u prelomnim vremenima, kada ustaljeni politički, ekonomski, kulturni ili socijalni obrasci postaju sporni. Civilno društvo ne govori ni o kakvom “sektoru” (mada se često govori o civilnom društvu kao o “sferi”), nego o tome da se ljudi iz bilo koje grane djelatnosti, društvenog sloja/klase i područja društvenog života mogu, ukoliko to žele, angažirati u javnom promicanju svojih interesa ili zalaganju za neke šire vrijednosti. U razvijenim je društvima naprosto značajno porastao udio ljudi koji smatraju da ih se i naizgled udaljene i apstraktne teme političkog odlučivanja tiču, da krupne korporacije imaju toliku moć da moraju biti i socijalno odgovorne, ljudi koji te probleme dovode u odnos sa životnim vrijednostima poput kvalitete života, sigurnosti, ravnopravnosti i solidarnosti te su spremni da se njima bave u javnosti. Mnogo je prisutniji odnos prema politici kao nečemu isuviše važnom da bi se prepustilo samo političarima. Civilno društvo tako podrazumijeva i stalno “miješanje u unutrašnje poslove” tijela vlasti, na načine na koje oni što u njoj ne sudjeluju to već mogu činiti: traženjem informacija, propitivanjem političkih odluka i mjera u javnim raspravama te afirmiranjem vrijednosnih kriterija. Trebalo je više od deset godina da sasvim neorganizirana i marginalna grupa zagovarača civilnog i otvorenog društva evoluirala u mrežu od nekoliko stotina međusobno povezanih organizacija civilnog društva, koje su sposobne stvoriti zajednički cilj, i dobiju podršku građana po pitanju ključnih socijalnih pitanja.

S obzirom na ukupnu političku klimu u državi, nizak nivo razvoja demokratskih institucija, značajan utjecaj grupa koje promoviraju „nacionalne interese“, dominaciju filozofije prema kojoj je osnovni cilj pobjede na izborima dobiti moć, a ne osigurati dobrobit svih građana, prisutnost Međunarodne zajednice koja je civilno društvo izgurala iz glavnih procesa donošenja odluka, strah većine građana za vlastitu sigurnost zbog rastućih nacionalističkih tendencija na „drugoj strani“ – civilno društvo je ipak napravilo popriličan proboj u ispunjavanju svoje uloge da promovira, štiti i osigurava poštivanje prava svih građana da budu uključeni u sve aspekte političkog, ekonomskog i socijalnog života.

3. INFORMACIJSKO, MEDIJSKO I PLATFORMSKO OKRUŽENJE DANAS

Paradoks s kojim se živeći u doba informacijskog izobilja neprestano susrećemo ili točnije izbjegavamo istinski suočiti jest da se usprkos razumu i mišljenju, sve manje i manje razumijevamo. Jedan od dominantnih razloga takvog stanja jest to što se informacijsko-komunikacijske tehnologije, kao sile novog ekosustava, koriste do te mjere automatizirano da „digitalno stanje“ (Stalder, 2018) zahtijeva razotkrivanje ambivalentnosti tzv. kognitivnog računarstva, doba „pametnih mašina“, koje bi, kako smatra R. Capurro (2019), digitalno prosvjetiteljstvo mogle pretvoriti u digitalnu mitologiju. Umrežene tehnologije mijenjaju našu percepciju sebe (tko smo), naše međusobne odnose (kako se socijaliziramo), naš koncept odnosno predstavu stvarnosti (našu metafiziku), te naše interakcije u stvarnosti (kako djelujemo) (Floridi, 2015), zbog čega možemo ustvrditi kako determinante „platformskog društva“ (van Dijck, Poell and da Wall, 2018), svojim tehničkim kodovima „društvenosti“, distribuiraju vrijednosti ideološke apropijacije budućnosti. Posljedice gotovo dogmatične uvjerenosti kako nesmetan pristup informacijama i demokratizacija znanja osiguravaju veću informiranost i obrazovanost, danas su vidljivije nego ikada ranije, naime, upravo je dezinformiranost najdublja rana umrežene stvarnosti: „dijete štamparske prese, reprezentativna demokracija, zasnovana na racionalnoj deliberaciji i institucijama, kolabira pod pritiskom direktne demokracije utemeljene na digitalnim bujicama (torrents) signaliziranja instant identiteta.“ (Mir, 2022). Društvo post-istine u kojem ne postoji konsenzus oko toga što su činjenice, paradoksalno, postaje „društvo sveznanja“ (engl. KnowIt-All Society) u kojem dominira intelektualna arogancija (Lynch, 2019). Stavljanjem tehno-determinističkog pristupa (digitalna pismenost kao vještina ovladavanja alatima društvene reprezentacije onoga što mislimo da jesmo i kakvi jedni drugima želimo biti) ispred pitanja o učincima digitalno uspostavljenih odnosa postojanja, prikriva se ideološki status „inteligentnih mašina“. Izostavljanjem pojašnjavanja mašinskog preoblikovanja stvarnosti u kontekstu tehno-znanstvenog kapitalizma, kurikulumi medijske i informacijske pismenosti postaju alati udaljavanja od društveno odgovornog podučavanja. Kako pojašnjavaju Joler i Pasquinelli (2020), zauzimanjem mjesta temeljnih instrumenata znanja, rastuća geo-politička autonomija mašinske inteligencije nas epistemički kolonijalizira. Naime, pametne tehnologije nisu „pametne“ zato što digitalne tehnologije imaju svijest o sebi, već zato što su u stanju da automatiziranjem prikupljanja digitalnih otisaka o našem ponašanju „uče“.

Posljednja istraživanja pokazuju da u Sjedinjenim Američkim Državama čak 95% tinejdžera koristi pametne telefone, dok su najpopularnije društvene mreže YouTube, Instagram i Snapchat (Pew Research Center, 2018). Medijska i informacijska pismenost (MIL) postaje jedna od ključnih kompetencija u 21. stoljeću jer živimo u vrijeme kada mediji nisu sporedni činitelj naših života, nego su često centralna točka socijalizacije, poslovanja, obrazovanja i društvenosti. Mladi su posebno osjetljiva kategorija jer nove generacije (rođeni u novom mileniju) ne dolaze u kontakt s medijima postepeno, nego se socijaliziraju u sferi u kojoj mediji (ne)svjesno postaju sastavni dio odrastanja: televizija je konstantno upaljena, pametni telefoni su konstantno pri ruci, tableti i laptopi se sjedinjuju s radnim navikama.

Prije nego što se pozabavimo mladima u medijskom okruženju, potrebno je definirati medijsku i informacijsku pismenost (MIL). U literaturi postoji bezbroj definicija (npr. Potter, 2008), ali možemo izdvojiti ono što im je zajedničko: MIL obuhvaća kompetencije informacijske pismenosti (umijeće efikasne upotrebe informacija i informacijske tehnologije) i medijske pismenosti (sposobnost pristupa, analize, evaluacije i kreacije medijskog sadržaja). Točnije, MIL se nametnuo onog trenutka kada je postalo jasno da se ne može biti medijski pismen, a da pri tome pojedinac ne razumije informacije i tehnologiju koje ga okružuju. U doba klasičnih medija, medijska pismenost jeste bila dovoljna jer je vladala tzv. „informacijska oskudica“, odnosno broj informacija je bio ograničen. Danas, kada živimo u dobu „informacijskog izobilja“ postaje apsurdno govoriti o „čistoj“ medijskoj pismenosti.

Kada se promatra mlade kao cjelinu, tri su faktora koja nameću medijsku i informacijsku pismenost kao ključnu kompetenciju:

- klasični masovni mediji gube na značaju jer nisu interaktivni, mladi žele interakciju i multimedijalnost koju nude društveni mediji;
- nove informacije i medijske tehnologije mogu promijeniti način razmišljanja kod mladih;
- društveni mediji po svojoj prirodi više pasiviziraju nego što aktiviraju pojedinca, a mlade posebno. (Pew Research Center, 2018)

3.1 Utjecaj klasičnih medija i interaktivnost novih tehnologija

Prvi aspekt analize zašto je MIL potreban mladima počinje od razmatranja utjecaja klasičnih medija. Naime, početkom 70-ih godina 20. stoljeća napuštena je teza o maksimalnim i minimalnim efektima medija (Milivojević, 2001) jer se uvidjelo da se kratkoročni utjecaji medija ne mogu mjeriti. Kao proizvod novog promatranja efekta medija, pojavila se teorija kultivacije Georgea Gerbnera, koja je definirala kultivišuću moć medija: mediji vjerojatno ne mogu kratkoročno utjecati na pojedince, ali mogu dugoročno kada postanu dio socijalizacije i načina života. Gerbner je smatrao da se dugoročni efekti javljaju kada pojedinac provodi pred ekranom najmanje četiri sata dnevno. Dakle, što se pojedinac više izlaže medijskom svijetu, to je veća šansa da će stavove, uvjerenja, mišljenja i vjerovanja primiti iz medija. MIL podrazumijeva vještine i kompetencije koje omogućavaju i mladima i roditeljima prepoznati dugoročne efekte medija te ih efikasno razumjeti. Roditelji često imaju suštinski problem s definiranjem uloge klasičnih (ali i svih ostalih) medija u životu djeteta jer su sami odrasli u drugačijem okruženju: novi mediji jesu postojali, ali nisu bili dio njihovog odrastanja u istom obimu. Zbog toga se javlja problem u kojem roditelj rano odustaje i prepušta potpunu odgovornost djetetu koje nije sposobno samostalno praviti granice između „stvarnog“ i „medijskog“. Ovaj primjer pokazuje kako se koncept MIL-a i mladih mora proširiti na roditelje i primarne društvene grupe jer nema medijski i informacijski pismenih mladih ako roditelji nemaju iste ili slične kompetencije.

Interaktivnost novih tehnologija je osnovna razlika novog i prethodnog medijskog doba. U tom kontekstu, MIL podrazumijeva sposobnost svrsishodne upotrebe novih medijskih tehnologija i korisne upotrebe informacija. Često se događa da su mladi smatrani „medijski pismenim“ jer konstantno imaju interakciju s telefonima, tabletima, laptopima i slično. Međutim, MIL potencira to da mladi trebaju znati upotrijebiti medije kako bi se kreativno izrazili, a ne isključivo za primanje poticaja različitih medija. Tu je, naravno, središnja uloga roditelja koji trebaju biti sposobni koristiti medije prilikom socijalizacije, a ne iskorištavati tu istu tehnologiju kao metoda distrakcije kako bi oni kao roditelji bili „ostavljeni na miru“. Interaktivnost i multimedijalnost su privlačne mladima jer mladi tako ispoljavaju želju za kontrolom okoline, a ako se ne manifestira na odgovarajući način, prijeti opasnost od poremećaja pažnje, nedostatka koncentracije i ovisnosti o virtualnom. (Vajdijanatan, 2018:89)

3.2 Promjena načina razmišljanja

Utjecaj novih medijskih tehnologija na mlade može biti direktan i posredan. Direktni utjecaji su lakše vidljivi i mogu se klasificirati kao pozitivni i negativni. Tako se kao pozitivni efekti mogu navesti sposobnost kreiranja medijskog sadržaja (galerije fotografija, blogovi, dnevnic) i širenje kruga poznanika/prijatelja. Lako vidljivi negativni efekti su pretjerano trošenje vremena uz medije i ovisnost o kontaktu s novim tehnologijama. Ovaj posljednji negativni efekt će nam poslužiti u ilustriranju toga kako oni mogu dovesti do promjena u načinu razmišljanja kod mladih. Kada mladi dođu u kontakt s medijima u najranijem dobu, razvija se takvo poimanje svijeta u kojem se izjednačavaju virtualna i realna sfera. Na primjer, obavijest na pametnom telefonu dobiva istu, ako ne i veću važnost od, recimo, razgovora s drugom osobom. Mladi tako razvijaju emotivnu i kognitivnu povezanost s tehnologijom i primaju način razmišljanja koji je svojstven tehnologiji. (Vajdijanatan, 2018:90) Na primjer, nije više toliko važno znati pregršt informacija na pamet, nego je dovoljno znati gdje se neka informacija nalazi na pretraživaču. Dugoročno promatrano, ovakav odnos mladih prema znanju dovodi do površnog i nekontekstualnog razmišljanja. Zbog toga, mladi koji rano razvijaju ovisnost prema novim tehnologijama zaista razvijaju psihofizičke reakcije na nedostatak interakcije s medijima: znojenje, nervoza, panika (Vajdijanatan, 2018:95). Primjer promjene načina razmišljanja kod mladih se može opisati drugačijim aspektom neverbalne komunikacije na društvenim medijima, a pri tome ne mislimo isključivo na grafičke emotikone. Mladi razvijaju posebne simboličke odnose prema posredovanoj komunikaciji, pa tako kao neverbalnu komunikaciju promatraju funkcije kao što su „pregledano“ ili „trenutno piše“ na Viberu. Naime, mladi o svijetu razmišljaju kroz prizmu interakcije s tehnologijom, pa dugoročno komunikaciju putem društvenih mreža smatraju prihvatljivijom od one „licem u lice“ (Vukojević, Miodragović i Jović, 2015:68). Komunikacija „licem u lice“ tada postaje opterećujuća, pa se počinje usvajati obrazac razmišljanja u kojem je prihvatljivo zanemariti sugovornika da bi se pregledala obavijest na telefona.

Medijska i informacijska pismenost je važna u ovom aspektu jer je potrebno mlade naučiti medije i nove tehnologije koristiti kao sredstvo za učenje, informiranje, zabavu i ispoljavanje kreativnosti, a nikako kao bjekstvo od stvarnosti. (Vukojević, Miodragović i Jović, 2015:77)

3.3 Pasivni (anti)društveni mediji

Društveni mediji su kao grickalice: nisu pretjerano korisni, ne predstavljaju veliko zadovoljstvo, ali ljudi ih vole koristiti jer su zarazni (Vajdijanatan, 2018:80). Mladi koji nisu dovoljno medijski i informacijski pismeni koriste društvene medije kao sastavni dio života, a da pri tome ne steknu vještine kreativne i korisne upotrebe novih tehnologija. Kao što kaže Siva Vajdijanatan u knjizi „Antidruštvene mreže“, društveni mediji (a posebno Facebook) su po svojoj prirodi antidruštveni. Dakle, on smatra da nije točno da je nova medijska tehnologija etički neutralna, nego u sebi ima karakteristike koje pretvaraju korisnike u pasivne konzumente i pratitelje, a ne aktivne građane i kreativce.

Prva karakteristika je da je Facebook koncipiran tako da tjera korisnike na izjašnjavanje, a ne argumentiranu diskusiju. Mladima je potrebno da nauče kako se vode dijalog i civilizirana diskusija, a na Facebooku vide isključivo svoja i izjašnjavanja drugih ljudi koje najčešće i ne poznaju. Objave koje pozivaju na „dijalog“ su ustvari komercijalizirani pokušaji dobivanja „pristanka“ (podijeli, komentiraj na osnovu predefiniраниh opcija i slično).

Druga karakteristika je relativizacija sadržaja jer Facebook sve sadržaje prikazuje na isti način, bilo da se radi o informativnom sadržaju, reklami ili lažnoj vijesti. Algoritam koji sortira objave za svakog korisnika funkcionira na dva principa: visoko rangira sadržaje koje korisnik inače posjećuje, te visoko rangira sadržaje koje naglašavaju emocije.

Treća karakteristika koja dovodi do pasivizacije mladih je „narkotička disfunkcija medija“ koja podrazumijeva da pojedinac količinu informacija o nečemu zamjenjuje za konkretnu akciju u realnosti. Mladi su skloniji od odraslih u podrazumijevanju da je sasvim dovoljno podijeliti neki poziv za humanitarnu akciju na Facebooku nego realno učiniti nešto po tom pitanju.

3.4 Mladi i MIL: Perspektiva u novom medijskom okruženju

Kao što smo vidjeli, MIL ne podrazumijeva isključivo tehničke vještine razumijevanja i kreiranja sadržaja, nego i razumijevanje stvarnosti koja je posredovana medijima. Mladi ne mogu kreirati medijski sadržaj ako ne razumiju kontekst svoje pozicije u medijskom okruženju, pa je u budućnosti potrebno potencirati rješenja u kojima se tehnologija ne kritizira ili bezuvjetno hvali – potrebna su rješenja koja nove medijske tehnologije integriraju u

svakodnevni život, a da se pri tome maksimalno smanje negativni efekti koji su navedeni u tekstu. (Vajdijanatan, 2018:80:86)

Slijedi nekoliko zaključaka za medijsko i informacijsko opismenjavanje mladih s napomenom da slično važi i za odrasle (roditelje posebno):

- mladima ne treba uskraćivati medije, nego im objasniti čemu služe i na koji način se koriste;
- mladima ne treba davati medijsku tehnologiju kao metodu distrakcije, nego kao sredstvo učenja, igre i kreativnosti, a koje je pod kontrolom roditelja;
- mladi ne mogu koristiti samo pozitivne aspekte društvenih medija, jer oni imaju neke inherentne karakteristike koje su negativne i koje se ne mogu dugoročno izbjeći;
- mladima je potrebno pojasniti da su profili na društvenim medijima kreacije, a ne preslikavanje realnog života;
- potrebno je koristiti didaktička sredstva novih tehnologija kako bi mladi od malih nogu shvatili pozitivne efekte tehnologije;
- mladi ne mogu biti potpuno medijski i informacijski pismeni ako roditelji odbijaju razumjeti novo medijsko okruženje.

3.5 Sharing is not caring

Fetišistički diskurs „digitalnog“ najizravnije se ogleda kroz obećanja uloge sustava umjetne inteligencije da se simulacijama emocionalnih veza čovjeka i mašina, tj. neprestanim kalkulacijama on/life navika tehnikama tzv. društvenog skladištenja (engl. *social caching*) tvori novi oblik znanja o svijetu i postojanju. Proliferacijom umreženih tehnologija poput glasovnih asistenata (engl. *voice assistants*), komunikacijskih robota (engl. *chatbots*) i sl., algoritamsko prikupljanje podataka u formi zabilježenih tragova interaktivnih afektivnih stanja dovelo je do žustrih, transdisciplinarnih intelektualnih debata glede fenomena koji sugeriraju važnost etičkog promišljanja „homo digitalisa“ (Capurro, 2019), društvene kvantifikacije (Couldry and Mejias, 2019), farmako-pornografskog kapitalizma (della Ratta, 2022), umjetne intime (Brooks, 2022), psiho-političke moći (Han, 2017) itd. Aktualnost ideje o „samomislećim“ mašinama (tehnologijama koje su u stanju ekstrahirati statističke matrice iz velikih podataka te procesuiranjem ogromnih količina afektivnih resursa mijenjati vlastiti kod

u cilju poboljšanja svojih performansi) istraživanjima načina medijacije vraćaju u fokus pitanja koja informacijsku i medijsku pismenost poimaju izvan granica vještina analize, evaluacije i stvaranja medijskih oblika, vraćajući McLuhanovsku perspektivu razumijevanja medija kao područja kognitivnog sagledavanja okruženja interakcije tehnologije i ljudskih osjetila. Drugim riječima, medijsko-ekološki pristup širi pojam medijske pismenosti sa semiotičkog pristupa (interpretacije značenja) na kognitivnu sposobnost razvoja kritičke svijesti o političkom, ekonomskom, estetskom, psihološkom, etičkom i društvenom utjecaju tehnologija (Berger et al., 2019). Cilj takvog koncepta medijske pismenosti jest pomjeranje s instrumentalne paradigme (kako koristiti tehnologiju) na ekološku paradigmu (kako se orijentirati, živjeti u odnosu s tehnologijama), što za Bergera i suradnike znači aktualiziranje medijske pismenosti kao sposobnosti operiranja kako značenjem tako i razumijevanjem intencija tehnološke medijalizacije. Drugim riječima, razumijevanje kako medijsko/tehnološko okruženje utječe na oblike komunikacije, odnosno samu ljudsku percepciju, kogniciju, osjećanja, vrijednosti, od ključne je važnosti kada govorimo o medijskoj i informacijskoj pismenosti kao istraživanju tehnološkog okruženja. Sposobnost analiziranja struktura konteksta upravo je ono što medijsku ekologiju razlikuje od medijske pismenosti. Digitalno okruženje u kojem konektivnost podražava i supstituira osjećanja privrženosti, posvećenosti i bliskosti, uvjetuje eroziju emotivnih reakcija u fizičkom svijetu. Za R. Brooksa (2022) prostor ljudske potrebe za pripadanjem (intima, seks, ljubav) već je umjetno redizajniran, a kako su mentalna stanja, brige, frustracije, sumnje, nedoumice te na koncu želje, sve izravnije izložene diktumu „otvorene komunikacije“, sadržaji koje povjeravamo digitalnim uređajima „osjetljivim“ na naše potrebe potiču genezu čitavih industrija inovativnih aplikacija umjetne intime. Pametni telefoni su za Byung-Chul Hana, ne samo umrežene „ispovjedaonice“ već suvremeni totemi pokoravanja, objekti kulta digitalne dominacije kojima se algoritamski amplificira kognitivna ranjivost. Raspolućenost umreženog subjekta između: šizofrene produktivnosti i narcističkog delirijuma (Konior, 2020), ta „agonija Erosa“ (Han, 2020) kao „zatvor nutrine“ (Konior, 2020), posljedica je otvorene prinude emocionalnog kapitalizma da stvara depresivne i ratoborne pojedince iscrpljene komunikacijski diktatom: biti interaktivan, biti angažiran. Digitalni panoptikon nije kreiran biopolitičkim discipliniranjem, već psiho-političkom transparentnošću. (Han, 2017)

4. UMREŽENO CIVILNO DRUŠTVO U BIH

Iako nema preciznu definiciju, civilno društvo se široko shvaća kao „arena izvan obitelji, tržišta i države“. Njegove komponente često se objašnjavaju onim što nisu, kao što su „nevladini“, „neprofitni“ i „nekomercijalni“ entiteti, a ne onim što zapravo jesu. Civilno društvo se, u principu, najbolje shvaća kao raznoliko tijelo civilnih aktera, zajednica i formalnih ili neformalnih udruženja sa širokim rasponom uloga, koji se angažiraju u javnom životu s težnjom za unapređivanje zajedničkih vrijednosti i ciljeva. Akteri civilnog društva obično uključuju: lidere zajednice i grupa; organizacije na lokalnom nivou, vjerske lidere i vjerski orijentirane organizacije; online grupe i zajednice na društvenim mrežama; međunarodne i lokalne nevladine organizacije (NVO-i); sindikate i profesionalna udruženja; dobrotvorne i filantropske fondacije; akademske i istraživačke institucije; i rekreativne grupe u zajednici. U ovisnosti od konteksta, obitelj i političke stranke mogu se smatrati dijelom mozaika civilnog društva; mada češće oni to nisu. Iako pokušava oblikovati politike djelovanja, zakone i pravila, civilno društvo ne traži preuzimanje kontrole nad državnim institucijama; zbog toga se razlikuje od političkih organizacija i stranaka koje se nadmeću za kontrolu nad vladom. Kada se govori o organizacijama civilnog društva, obično se misli na neprofitne, nevladine i izvanstranačke organizacije o kojima će ovdje biti riječi. (Han, 2020:99) Nvladine organizacije (NVO) autonomne su i slobodne organizacije koje osnivaju građani ili pravna lica iz prepoznate potrebe za djelovanjem, povezani zajedničkim interesima, motivima i ciljevima. Država ima odgovornost pomoći takvim organizacijama kroz sufinanciranje njihovog rada različitim subvencijama i olakšicama, uključivanjem NVO-a u proces donošenja i realizacije odluka, kao i drugim oblicima suradnje. Zašto? Nvladine organizacije često pomažu, ili čak jedine osiguravaju određene specifične usluge u društvu. Stoga su one alternativa i podrška rješavanju mnogobrojnih problema u društvu zasnovanih na ljudskim potrebama, a koje država ne može sama premašiti ili ne vodi dovoljno brigu o istim. Nvladine neprofitne organizacije mogu se podijeliti na organizacije koje služe svim članovima društva (fondacije, humanitarne organizacije, socijalne ustanove) i one koje za ciljnu grupu imaju samo određene kategorije društva (razna profesionalna i stručna udruženja, klubovi, interesne grupe i savezi). U formalnom smislu, postoji institucionalni okvir suradnje između vladinog i nevladinog sektora u BiH; s tim u vezi, u svibnju 2007. godine potpisan je Sporazum o suradnji između Vijeća ministara BiH i nevladinog sektora u BiH. (Han, 2020:104).

Kada je riječ o pravnom okviru, konkretno o Zakonu o udruženjima i fondacijama na državnom nivou i entitetskim nivoima, manjkavost ovih propisa leži u tome što poznaju samo jedan pravni oblik ili formu osnivanja za sve tipove i oblike organizacija civilnog društva. Taj oblik predstavlja udruženja i koristi se za sve organizacije civilnog društva, uključujući npr. organizacije mladih, umirovljenika, privrednika, zanatlija, intelektualaca, umjetnika, strukovna udruženja, udruženja koja se bave dobrotvornim/humanitarnim radom, sportske klubove, asocijacije, sindikate (na entitetskim nivoima) i sve ostale. Dobra strana zakona je da se proces registracije vrši na relativno jednostavan način. Međutim, postoje i problemi praktične prirode jer dva entitetska, 10 kantonalnih i jedan državni registar nisu dobro uvezani. Činjenica je da je, prema podacima iz siječnja 2014. godine, na nivou Federacije BiH registrirano 1 605 udruženja, na nivou Republike Srpske 5 455, dok na nivou BiH ovaj broj iznosi 1 515, što daje ukupno brojku od 8.575 udruženja. Ova brojka je zasigurno znatno veća jer ne obuhvaća podatke iz 10 kantonalnih registara u Federaciji BiH i Brčko Distriktu BiH, što dovoljno govori o masovnosti i relevantnosti NVO sektora u BiH.

4.1. Participacija (sudjelovanje) građana

Participacija građana je proces kroz koji građani vrše utjecaj na odluke vlasti koje imaju posljedice na njihov život ili život njihovih sugrađana. Aktivna participacija građana podrazumijeva suradnju s predstavnicima vlasti (lokalne i viših nivoa) kada građani daju svoje prijedloge i sudjeluju u realizaciji odluka te tako vrše utjecaj na odlučivanje u zajednici. Pasivna participacija građana je ona u kojoj građani prisustvuju vladinim skupovima kako bi dobili informaciju, ali ne daju vlastite prijedloge.

Participacija građana bitna je za razvoj lokalne samouprave, ali i cijele zajednice jer:

- pomaže u procesu donošenja odluka (kako bi vlasti donijele kvalitetnije odluke u skladu s potrebama);
- reducira konflikte i podiže nivo konsenzusa;
- povećava razumijevanje, suradnju i poštovanje napora koje vlast čini za zajednicu;
- daje podršku razvojnim programima zajednice;
- povećava transparentnost vlasti u odnosu na potrebe građana;
- pomaže u boljoj informiranosti građana o radu vlasti, ali i drugih sektora.

Jedno od osnovnih prava građana kao pojedinaca jeste pravo na izbor. To pravo omogućava građanima ravnopravno sudjelovati u donošenju odluka, ali za to se mora naći pravi način i potrebno je poštovati pravila i procedure. Također, građani imaju pravo na slobodu mišljenja i govora, pa prema tome imaju pravo i iskazati svoj stav, dati mišljenje i komentar na određeno pitanje te sudjelovati u kreiranju određenih politika.

4.2. Definicije i oblici organizacija civilnog društva

Civilno društvo predstavlja skup organizacija koje spajaju ljude i u kojima ljudi djeluju pored javnog i biznis sektora. Snažno civilno društvo znači da je osiguran dinamičan i učinkovit odnos i partnerstvo između javnog sektora, biznis sektora i nevladinog sektora, što doprinosi dobrobiti svakog građanina kao pojedinca.

Pri tome, u tom trokutu odnosa i utjecaja vjerojatno veze između civilnog društva i biznis sektora nisu tako snažne kao njihove pojedinačne veze s vladom. Organizacijama civilnog društva nazivaju se neprofitne organizacije koje osnivaju građani i rukovode istim, neovisno o državnom (javnom) aparatu. Kada se govori o organizacijama civilnog društva, obično se misli na neprofitne, nevladine i izvanstranačke organizacije. One realiziraju društveno korisne aktivnosti u skladu s potrebama njihove ciljne grupe, ili u interesu šire zajednice, djelujući tako na probleme koje država ne može sama riješiti ili im ne pridaje dovoljno pažnje. U uobičajenom govoru najčešće se koristi termin nevladina organizacija (NVO), dok je udruženje jedini termin koji je definiran i prepoznat u zakonima koji reguliraju rad nevladinog sektora. Stoga će se u daljem tekstu, ovisno o kontekstu, koristiti ravnopravno sva tri termina i njihovi akronimi koji suštinski imaju isto značenje.

4.2.1. Udruženje

S obzirom na postojeće državno-pravno uređenje u BiH, postoje harmonizirani zakoni na entitetskom i državnom nivou koji reguliraju rad nevladinih organizacija, a koje su u propisima označene kao udruženja. Prema Zakonu o udruženjima i fondacijama BiH: „Udruženje je svaki oblik dobrovoljnog povezivanja tri ili više fizičkih ili pravnih lica u svim kombinacijama, radi unaprjeđenja i ostvarivanja nekog zajedničkog ili općeg interesa ili cilja, u skladu s Ustavom i zakonom, a čija svrha nije stjecanje dobiti.“ Također, prema Zakonu o udruženjima i fondacijama Federacije BiH u članu 2 stav 1 udruženje je definirano na sljedeći

način: „Udruženje je, u smislu ovoga zakona, svaki oblik dobrovoljnog povezivanja više fizičkih ili pravnih lica radi unapređenja i ostvarivanja nekog zajedničkog ili općeg interesa ili cilja, u skladu s Ustavom i Zakonom, a čija osnovna svrha nije stjecanje dobiti.“ Prema Zakonu o udruženjima i fondacijama Republike Srpske, udruženje građana je definirano članom 2, stavom 1 na sljedeći način: „Udruženje je, u smislu ovog zakona, svaki oblik dobrovoljnog povezivanja više fizičkih ili pravnih lica radi unapređenja ili ostvarivanja nekog zajedničkog ili općeg interesa ili cilja, u skladu s Ustavom i zakonom, a čija osnovna svrha nije stjecanje dobiti.“ U skladu s navedenim zakonima registriraju se sve nevladine organizacije bez obzira na specifične ciljeve, djelatnosti, opseg djelovanja te masovnost članstva, uključujući na primjer sportske klubove, savjetovaništa, razne centre, strukovna udruženja (npr. privrednika, pravnika), udruženja određenih kategorija lica (umirovljenika, dijabetičara, mladih, intelektualaca, zanatlija, povratnika) i slično, o čemu će više biti govora. Činom registracije udruženje stiče svojstvo pravne osobe/pravnog lica, ali ne može odmah po automatizmu djelovati u pravnom prometu.

4.2.2. Nevladina organizacija (NVO)

Pojam nevladina organizacije (NVO) podrazumijeva svaku organiziranu grupu ljudi, dobrovoljnu organizaciju, humanitarnu agenciju, stručno udruženje, organizaciju za ljudska prava, zadrugu i sličan oblik organiziranja, ali samo onu koja je neovisna od vlade, to jest od državnih organizacija i institucija. (Spremić, M., 2017:39) NVO-i su u osnovi tijela koja funkcioniraju na bazi volonterskog rada i koja samim tim ne podliježu rukovođenju od strane organa vlasti. Pored pojma nevladine organizacije u upotrebi se vrlo često koriste i pojmovi: dobrovoljne, humanitarne, neprofitne, organizacije trećeg sektora. Nevladine organizacije ne uključuju tijela koja djeluju kao političke stranke, sindikalne organizacije i vjerske zajednice. Pojam nevladina organizacija ne koristi se u bh. zakonskoj terminologiji nego samo termin udruženje, pa čak ni udruženje građana s obzirom na to da se kao osnivači mogu pojaviti i pravna lica, a ne samo građani (samostalno ili u kombinaciji s fizičkim osobama – građanima). Nadalje, i sindikati se po entitetskim zakonima registriraju kao udruženja, što se ne uklapa u navedenu definiciju nevladine organizacije. Kao što se vidi iz zakonske definicije, udruženja tj. NVO-i nemaju za cilj stjecanje dobiti (profita). Ako tijekom obavljanja svoje djelatnosti i steknu određenu dobit (profit), ona se ne raspodjeljuje između članova ili osnivača nego se koristi za dalje ispunjenje ciljeva koji su utvrđeni statutom. Kada je u pitanju broj registriranih

nevladinih organizacija, prema zbirnom e-registru udruženja i fondacija u Bosni i Hercegovini je do rujna 2023. bilo registrirano 25 646 takvih aktivnih tijela – u Federaciji Bosne i Hercegovine 17 564, Republici Srpskoj 7 549, te u Distriktu Brčkom 503.

4.2.3. Neformalna grupa

Neformalnom grupom najčešće se označava skup pojedinaca ili grupa koji imaju zajednički interes ili motiv i koji su se spontano okupili radi djelovanja na ostvarivanju zajedničkog interesa odnosno ciljeva, ali koji svoje okupljanje nisu pravno regulirali. Razlika između neformalne grupe i nevladine organizacije je u tome što neformalne grupe nemaju status pravnog lica, te na takav način nemaju prava i obaveze po domaćim propisima. Međutim, događa se da se nakon nekog vremena neformalne grupe registriraju i postanu formalne. Registracija je bitna kako bi se dobio status pravnog lica i kako bi grupa dobila mogućnost uključivanja u platni promet i poslovno okruženje. Loša strana neformalne grupe je što se sve zasniva na dobroj volji, a ona može izostati i dovesti do nepovjerenja među članovima kao i do njihove neodgovornosti. (Spremić, M., 2017:67)

4.2.4. Mreža /Forum nevladinih organizacija

Mreža nevladinih organizacija je neformalni ili formalni savez većeg broja organizacija, grupa i/ili pojedinaca koji zajedno žele riješiti određeni problem. Ukoliko je formalnog tipa, njihovo udruživanje i zajednički rad u tzv. udruženja višeg nivoa ili saveze kao zakonom određene kategorije na nekom polju djelovanja koje je registracijom definirano, predviđaju i važeći zakoni o udruženjima ili fondacijama. U takvom savezu nevladinih organizacija svaka članica zadržava autonomiju svog djelovanja, ali je dužna poštovati zajednička pravila i doprinostiti radu mreže. Kada se govori o NVO mrežama, prema istraživanju koje je proveo Centar za promociju civilnog društva (CPCD) 2012. godine, u Bosni i Hercegovini aktivno je djelovalo 48 mreža nevladinih organizacija s više od 1 624 registrirane nevladine organizacije u svojstvu članica ovih mreža. One se obrazuju prema tematskim oblastima djelovanja (npr. ljudska prava, ekologija, zaštita od nasilja i dr.). Članice mreže trebaju dati aktivan doprinos neometanom radu mreže i promicanju njenih ciljeva u određenoj oblasti, te generalno biti posvećene vrijednostima civilnog društva.

4.3. Značaj i uloga nevladinih organizacija

Nevladin sektor u većini zemalja ima veliki značaj za razvoj civilnog društva, vladavinu prava i razvoj demokratije. Praksa je da se nevladine organizacije uključuju u rješavanje skoro svih problema u društvu koji se tiču njihovog polja djelovanja. Razvijaju se partnerstva s vlastima i realiziraju njihovi zajednički projekti i programi. Potrebu uspostavljanja partnerstava između nevladinih organizacija i institucija vlasti u rukovođenju procesom razvoja priznaju i iniciraju međunarodna tijela i organizacije kao što su Ujedinjeni narodi i Europska unija. Generalno gledano, nevladin sektor karakterističan je po tome što nije opterećen borbom za vlast i institucionalizacijom nego je prepoznatljiv po masovnosti i dobrovoljnosti članstva, dobrovoljnom radu, kao i po organiziranom angažmanu članstva na onim pitanjima koja su njihov ili opći interes i potreba. U Ustavu Bosne i Hercegovine u članu 2 točka 3 Katalog ljudskih prava predviđa „slobodu udruživanja s drugima“ između ostalih prava i sloboda, što daje pravnu osnovu za osnivanje organizacija civilnog društva. Ova pravna osnova poslužila je tijekom 2001. i 2002. godine za izradu relevantnih zakona koji uređuju rad udruženja odnosno nevladinih organizacija i u BiH. Pored određenih neujednačenih dopuna i izmjena na svim nivoima, ove propise je potrebno dalje unapređivati kako bi se na adekvatan način odgovorilo stvarnim potrebama nevladinog sektora u BiH, ali i doprinijelo boljem odnosu s domaćim vlastima u cilju pružanja kvalitetnijih usluga. Ovaj priručnik predstavlja zakonska rješenja koja su na snazi u razdoblju njegovog izdavanja kako bi se pojasnile određene zakonske obaveze i time olakšao rad udruženjima u zemlji, posebno onim novoformiranim. Osim zakonskih rješenja, priručnik Digitalna transformacija poslovanja (Spremić) predstavlja i druge važne aspekte za rad i funkcioniranje NVO-a poput strateškog planiranja, osiguravanja financijskih sredstava, utjecaja na javne politike i slično. Novonastale društvene okolnosti u BiH karakterizira prisutnost velikog broja stranih donatora koji podržavaju rad NVO sektora, ali i velikih potreba na terenu za angažmanom istog. Prema podacima iz registra, zaključno sa siječnjem 2014. u BiH ukupno postoji više od 8 500 registriranih udruženja (bez udruženja registriranih na kantonalnom nivou i u Brčko Distriktu), a broj stvarno aktivnih je teško utvrditi. Međutim, činjenica je da u BiH donatorskih sredstava ima na raspolaganju sve manje, a NVO-a mnogo. Zbog toga su mnoge organizacije prinudno ugašene zbog nedostatka vlastitih sredstava za rad (Spremić, M., 2017:78).

Njihove strategije održivosti su bile loše. Ipak, danas postoji veliki broj nevladinih organizacija, kako na lokalnom tako i na višim nivoima djelovanja, koje veoma dobro

funkcioniraju i koje su dostigle visok stupanj samoodrživosti. U pogledu novih znanja, vještina i iskustava, čiju potrebu nameću i zahtijevaju problemi i izazovi razvoja modernog civilnog društva, a koje aktivisti nevladinog sektora stječu kroz različite oblike edukacije i usavršavanja, veliki doprinos dale su mnoge međunarodne, vladine i nevladine agencije, organizacije i fondacije specijalizirane za pružanje edukativnih i konzultantskih usluga. Također, veliki značaj za razvoj i rad nevladinog sektora imala su i financijska sredstva tih organizacija namijenjena financiranju programa i projekata domaćih NVO-a. Međutim, primjetno je da i donatori, kao i domaće vlasti, sve više stavljaju naglasak na samoodrživost NVO-a (npr. kroz osiguravanje samostalnog dijela financijskih sredstava, eng. *cost share*) i na profesionalizaciju usluga, kao i na jačanje partnerstva s vladinim institucijama. Također, posljednjih godina vidljiv je napredak lokalnih vlasti u transparentnoj raspodjeli budžetskih sredstava te planiranju raspodjele na osnovu stvarnih i trenutnih potreba lokalne zajednice. Najočiti primjer za to je usvajanje tzv. LOD metodologije od strane sve većeg broja općina u oba entiteta BiH, a kojom se predviđaju jednoobrazni i jednostavni alati čiji je osnovni cilj što efektivniji i transparentniji prenos sredstava iz lokalnih budžeta na organizacije civilnog društva. Osim toga, koristeći iskustva Hrvatske, možemo zaključiti da NVO-i mogu imati značajnu ulogu i u procesu pridruživanja Bosne i Hercegovine Europskoj uniji. U tom smislu je NVO zajednica u ovoj zemlji u razdoblju od 2007. do 2013. godine bila angažirana na veći broj načina, uključujući: pripremu i/ili implementaciju projekata koje financira EU, direktno sudjelovanje u procesu programiranja na državnom nivou (npr. kao članovi radne grupe, komisije za monitoring, komisije za procjene), te kroz indirektno sudjelovanje u procesu programiranja na državnom nivou (npr. kroz sudjelovanje u procesu javnih konzultacija, na konzultacijskim sastancima, u davanju komentara na dokumente, u javnim raspravama, razmjeni informacija). Pri tome, najmasovniji oblik angažmana se odnosio na pripremu i realizaciju projekata EU kao rezultat objavljenih poziva. Jedna od preporuka iz Tacsovog izvještaja Uloga organizacija civilnog društva Hrvatske u procesu pristupanja Europskoj uniji bila je da se i Vlada i Parlament trebaju strateški angažirati u strukturiranom dvosmjernom dijalogu s građanima i civilnim društvom u vezi s ciljem, sadržajem i rezultatima procesa pridruživanja, koji vodi ka stvaranju javnog dijaloga bez diskriminacije različitih perspektiva, uz uključivanje nedržavnih subjekata u sam proces, te izgradnju javnog povjerenja u državne institucije. Nevladine organizacije daju suštinski doprinos razvoju i daljem opstanku demokratskih društava, naročito putem unapređivanja javne svijesti i aktivnog sudjelovanja građana u javnom životu; isto tako, daju jednako važan doprinos kulturnom životu i društvenom blagostanju takvih društava. Također, neprofitne nevladine organizacije imaju veliki značaj u socijalnoj politici razvijenih zemalja,

naročito zbog toga što suvremena i velika država ne može zadovoljiti sve potrebe građana pa mnoge svoje programe prebacuje na neprofitni nevladin sektor. Na taj način neprofitni nevladin sektor postaje alternativa i novi partner (ali ne i konkurencija) državnom sektoru, u kojem se ljudi u kriznim situacijama oslanjaju na vlastite snage. Postoji široka lepeza društvenih pitanja i problema na čijem rješavanju se može uspješno dinamizirati aktivizam i entuzijazam građana, od čega će najveću korist imati društvo u cjelini. Ogromni društveni potencijali propadaju ili ostaju neiskorišteni zbog predrasuda s kojima se svakodnevno suočavamo. Ilustracije radi, još uvijek su malobrojna različita školska udruženja, udruženja za zaštitu kulturne baštine, životne sredine i mnoga druga udruženja u kojima bi građani mogli ispoljiti svoju inicijativu, stvaralačku energiju i kreaciju u rješavanju „malih“, ali bitnih svakodnevnih problema iz različitih oblasti života, prije svega na nivou lokalne zajednice.

Evidentno je da se veliki broj nevladinih organizacija u BiH susreće sa različitim problemima, od kojih su izvori financiranja i samoodrživost gorući. Kao što je navedeno, prema podacima zbirnog e-registru udruženja i fondacija u Bosni i Hercegovini je do rujna 2023. bilo registrirano 25 646 takvih aktivnih tijela – u Federaciji Bosne i Hercegovine 17 564, Republici Srpskoj 7 549, te u Distriktu Brčkom 503. Ukoliko se ovaj broj pomnoži s brojem tri, što predstavlja zakonom određeni minimum za jedno udruženje, dobijemo 76 938 lica u NVO sektoru, od kojih su pored formalnog članstva mnogi čak zaposleni ili ostvaraju neku drugu vrstu radnog angažmana u udruženju. Ovaj broj je zasigurno i mnogo veći jer neka udruženja, a posebno savezi, imaju članstvo koji se mjeri stotinama ljudi. Ova masovnost i relevantnost NVO sektora BiH u društvu zasigurno ne smije biti ignorirana. Stoga državne institucije moraju imati i bolje institucionalne mehanizme suradnje s NVO sektorom te prepoznati NVO zajednicu kao svog partnera u cilju zadovoljavanja različitih potreba društva. Jedan od koraka u tom pravcu je aktivnije provođenje potpisanog Sporazuma o suradnji između Vijeća Ministara BiH i nevladinog sektora u BiH.

Također, potrebno je usvojiti adekvatne politike (u formi strategija odnosno okvirnih smjernica) koje bi bolje definirale odnos između dva sektora i ulogu NVO-a. Nadalje, potrebno je više uključiti NVO sektor u proces konzultacija prilikom izrade različitih propisa s ciljem zastupanja interesa javnosti, odnosno specifičnih grupa koje predstavljaju. S druge strane, nevladine organizacije treba da dalje profesionaliziraju svoje usluge kroz dodatno osposobljavanje svog članstava s ciljem da budu i ostanu pouzdan partner vlastima u provođenju projekata zajednice i rješavanju određenih problema u društvu. Može se zaključiti

da postoji prostor za dalje razvijanje civilnog društva u BiH, odnosno za unapređenje odnosa sa vlastima posebno na višim nivoima vlasti.

4.4 Aktivnosti aktera civilnog društva na mreži i platformama

Informacijske tehnologije i društveni mediji (IT sektor) – revolucija interneta i društvenih medija razbila je tradicionalne komunikacijske barijere, stvarajući međusobno povezaniji svijet. IT kompanije imaju tehnološke kapacitete i resurse razvijati, u partnerstvu s organizacijama civilnog društva i mladima vičnim IT-u, prilagođene komunikacijske strategije i kampanje koje dovode u pitanje narative nasilnog ekstremizma i promoviraju kulturu tolerancije, dijaloga i nediskriminacije. Oni također mogu poticati i podržavati istraživanja o zloupotrebi i eksploataciji interneta i platformi na društvenim medijima od strane nasilnih i ekstremnih.

Mediji/reporteri – Internet revolucija je u posljednja dva desetljeća preoblikovala medijsko okruženje, gdje sredstva masovne komunikacije više nisu ekskluzivna domena profesionalnih novinara. Glavni (mainstream) mediji se sve više bore za prostor izvještavanja s manjim portalima, a identifikacija pouzdanih izvora predstavlja sve veći izazov. Pristrano izvještavanje u vijestima može polarizirati zajednice, promovirati netoleranciju i mržnju i ojačati ili pogoršati faktore koji pogoduju radikalizaciji u terorizam. Iako osnovni principi etičkog novinarstva nude dobar okvir za profesionalno izvještavanje o vijestima, izvještavanje o osjetljivom pitanju, kao što je nasilni ekstremizam, zahtijeva razumijevanje zakona koji se odnose na pravo na privatnost i pretpostavku nevinosti. Novinari i medijska udruženja mogu koristiti svoju tehničku ekspertizu za obučavanje aktera civilnog društva u razvoju i distribuciji utjecajnih alternativnih poruka i kontranarativa, informativnih kampanja i kulturološki osjetljivih materijala. Oni također mogu pružiti prostor i razvijati pozitivne poruke u zajednici. Štaviše, izgradnja kapaciteta za medijske praktičare može se fokusirati i na stjecanje znanja o terminologiji i osnovnim principima, kao i na praktične smjernice o izbjegavanju indirektno promocije nasilnog ekstremističkog sadržaja, slika ili poruka u izvještavanju, senzacionalističkog ili provokativnog rječnika ili stigmatizacije pojedinih etničkih ili vjerskih zajednica.

Neliberalni akteri civilnog društva – rad organizacija civilnog društva vrlo je često konstruktivan i rezultira aktivnostima i programima koji promoviraju dobro upravljanje i borbu protiv korupcije, vladavinu prava, zaštitu ljudskih prava i humanitarnu pomoć. Ipak, važno je

priznati da civilno društvo i građanske organizacije ne pokušavaju uvijek i isključivo promovirati mir, društveni napredak i nediskriminaciju. Naprimjer, neke lokalne organizacije pokušavaju promovirati rasističke i diskriminatorne ciljeve.

U nekim slučajevima, udruženja civilnog društva promoviraju kaste i klasne predrasude, homofobiju, seksizam ili opresiju osoba s invaliditetom. U drugim slučajevima, poznato je da su vjerski orijentirane organizacije poticale nasilje zasnovano na rasnoj, etničkoj, nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti (Spremić, M., 2017:89). U aktivnostima borbe protiv terorizma otkriveno je da su se subjekti, koji ponekad funkcioniraju formalno ili neformalno kao tzv. kulturna udruženja, forumi za mlade ili vjerske dobrotvorne organizacije angažirali u aktivnostima koje se odnose na terorizam, ili su zastrašivali i uzimali za metu aktiviste i istraživačke novinare koji pišu protiv nasilnog ekstremizma ili ga razotkrivaju. Empirijska istraživanja ukazuju na to da su ove grupe s margine često djelovale u zajednicama koje su pokazale nesrazmjerno visoke stope učešća u nasilnim ekstremističkim aktivnostima. Iako u fokusu interesa policije, u mnogim slučajevima nisu svi prekinuli svoje aktivnosti; umjesto toga, oni su se prilagodili i djelovali na skriveniji način.

Mnogo je postignuto u proteklih nekoliko desetljeća u Jugoistočnoj Europi u smislu razvoja dinamičnog i pluralističkog civilnog društva. Uprkos stalnim izazovima, civilno društvo se čvrsto pozicioniralo na čelu transformativnih pokreta, s težnjom da se regija što prije nađe na putu tranzicije od svoje autoritarne prošlosti obilježene ratovima do demokratske transformacije i pomirenja. Broj i raznolikost OCD-a bilježili su stabilan rast, i dok ova realnost ne mora nužno govoriti o efikasnosti, ona govori o pomaku. Njihov angažman fokusiran je na razne teme koji se odnose na izgradnju mira, stabilizaciju, postkonfliktna pitanja, demokratizaciju, dobro upravljanje i vladavinu prava. Veliki broj OCD-a osnovan je nakon oružanih sukoba 90-ih godina prošlog stoljeća u regiji, prvenstveno radi provođenja programa financiranih iz inozemstva, posvećenih humanitarnoj pomoći i rekonstrukciji. Neke od ovih OCD-a postepeno su se pretvorile u subjekte specijalizirane za davanje podrške dobrom upravljanju i za stvaranje transparentnih i odgovornih javnih institucija; kasnije nastale organizacije uglavnom su se fokusirale na promoviranje mladih, žena i manjinskih prava i dale svoj doprinos u procesu pridruživanja Europskoj uniji. Uprkos svojim postignućima, civilno društvo u Jugoistočnoj Europi reflektira neke od strukturalnih problema društava u kojima djeluju.

Iako se specifična pitanja razlikuju u čitavoj regiji, scena u kojoj djeluje civilno društvo u Jugoistočnoj Europi ponekad se opisuje kao fragmentirana i etnički segmentirana, nedovoljno zasnovana na članstvu, pretjerano zavisna od financijske i političke podrške međunarodnih donatora, te da nedovoljno odražava i rješava prioritetne probleme u svojoj zajednici. U procjenama međunarodnih organizacija mogu se naći neki isti zaključci. Indeks održivosti civilnog društva Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID) mjeri snagu i održivost sektora civilnog društva i njegovog cjelokupnog nivoa razvoja. To se postiže analizom sedam ključnih komponenti: pravnog okruženja, organizacijskih kapaciteta, financijske održivosti, zastupanja, pružanja usluga, infrastrukture i javne slike. Prema Indeksu održivosti organizacije civilnog društva iz 2016. godine, ukupna održivost u Jugoistočnoj Europi nije zabilježila nikakve znake poboljšanja u posljednjem desetljeću. Područja gdje OCD-i imaju u prosjeku najbolje ocjene jesu infrastruktura i zastupanje, dok je financijska održivost konstantno najniže ocjenjivana, označavajući kroničnu ovisnost od stranih donatora, što i dalje predstavlja „Ahilovu petu“ OCD-a u Jugoistočnoj Europi. Iako marginalan fenomen, još jedna pojava u regiji bio je nastanak „neliberalnog civilnog društva“ koji predstavljaju grupe koje zastupaju ultranacionalističke i netolerantne stavove ili koje pokazuju da selektivno odabiru adresiranje nekih oblika diskriminacije, dok istovremeno dosljedno ignoriraju (a ponekad i podržavaju) druge predrasude ili oblike ekstremizma. U nekim slučajevima, populistički politički akteri su koristili državne medije ili druge medijske platforme za etiketiranje civilnog društva i optuživali OCD-e da su agenti koji se financiraju iz inozemstva i da podrivaju nacionalne interese. Dok su ovakve pojave često direktna manifestacija regionalne dinamike koja se odigrava preko političkih granica, one su i odraz šireg globalnog trenda u kome dolazi do erozije demokratskih vrijednosti i temeljnih sloboda.

4.5 Formalno organizirani

Organizacijama civilnog društva nazivaju se neprofitne organizacije koje osnivaju građani i rukovode istim, neovisno o državnom (javnom) aparatu. Kada se govori o organizacijama civilnog društva, obično se misli na neprofitne, nevladine i izvanstranačke organizacije. One realiziraju društveno korisne aktivnosti u skladu s potrebama njihove ciljne grupe, ili u interesu šire zajednice, djelujući tako na probleme koje država ne može sama riješiti ili im ne pridaje dovoljno pažnje. U uobičajenom govoru najčešće se koristi termin nevladina

organizacija (NVO), dok je udruženje jedini termin koji je definiran i prepoznat u zakonima koji reguliraju rad tog sektora.

4.5.1. Razlozi osnivanja nevladine organizacije

Razlozi ili pobude za osnivanje NVO-a su različiti, ali mogu biti povezani s činjenicom da osnivači organizacija uviđaju da država sama ne može riješiti određeni problem u društvu, na primjer da adekvatno kreira i realizira socijalne programe važne za pojedine grupe društva koje organizacija smatra bitnim za unapređenje kvalitete života takve grupe. Potom, razlozi i ciljevi mogu biti afirmacija određene struke, okupljanje istomišljenika u vezi s promocijom neke ideje i drugo. Kada se gleda s aspekta interesa osnivača i članova organizacije kao individua, razlozi osnivanja nevladine organizacije mogu biti stjecanje prakse, novog znanja i poznanstava s ljudima iz javnog života, želja za humanitarnim radom, pružanjem pomoći i doprinosa razvoju društva, iskorištavanje slobodnog vremena. Osim toga, osnivanje može biti povezano i s profesionalnim radom, tj. osiguranje egzistencije ili dodatnog izvora prihoda kroz održive programe (materijalna korist koju radom može ostvariti, plaća, naknada za rad, honorar). Razlozi osnivanja nisu zakonska kategorija, ali su usko povezani s ciljevima koji moraju biti precizno definirani.

4.5.2. Ciljevi osnivanja nevladine organizacije

Svaka NVO samostalno utvrđuje svoje ciljeve; ovisno o oblasti djelovanja i odabranoj ciljnoj grupi razlikuju se i postavljeni ciljevi pojedinih nevladinih organizacija, a i njihov profil. Dakle, oni su postavljeni tako da odgovaraju potrebama ciljne grupe i misiji organizacije. Prema važećim propisima, ciljevi i djelatnosti udruženja ili fondacije ne mogu biti u suprotnosti s ustavnim poretom BiH niti usmjereni k njegovom nasilnom rušenju odnosno raspirivanju nacionalne, rasne i vjerske mržnje ili diskriminacije zabranjene zakonom. Osim toga, ciljevi ne mogu uključivati angažman udruženja u predizbornoj političkoj kampanji, prikupljanje financijskih sredstava za kandidate ili financiranje političkih stranaka, odnosno njihovih kandidata. Ciljevi se obavezno navode i definiraju u obavezujućim aktima, i to osnivačkom aktu udruženja i statutu. Isti se pažljivo pregledaju prilikom registracije/upisa u registar od strane nadležnih institucija, tako da je potrebno adekvatnu pažnju i prostor posvetiti njihovom formuliranju. Osim ovih formalnih razloga, određivanje cilja važno je i s aspekta vrste, načina

i obima djelovanja buduće organizacije. Općenito gledano, neophodno je da aktivnosti i djelatnosti organizacija budu usmjerene k provođenju ciljeva.

4.6 Relevantni rad Vijeća Europe

U posljednjih dvadeset godina Vijeće Europe radilo je na digitalnoj transformaciji i njezinim posljedicama u sljedećim glavnim područjima:

- E-demokracija (uključujući e-vladu, e-glasovanje i e-sudjelovanje)
- Online mediji i izborne kampanje
- i od nedavno, umjetna inteligencija.

Rad Vijeća Europe na zaštiti podataka također treba uzeti u obzir jer obrada osobnih podataka velikih razmjera (uključujući profiliranje i ciljanje internetskih korisnika), što je uobičajena praksa za platforme društvenih medija i internetske usluge, predstavlja nove prijetnje slobodi izražavanja i privatnosti, ali i ljudskom dostojanstvu i poštivanju ranjivih skupina.

4.7 E-demokracija

Vijeće Europe bilo je pionir u identificiranju prilika i rizika koje digitalne tehnologije predstavljaju za demokraciju i upravljanje. Rad Vijeća Europe na području e-uprave započeo je Integriranim projektom “Uspješno funkcioniranje demokratskih institucija” (2002. – 2004.). U veljači 2004. godine, Odbor ministara Vijeća Europe usvojio je opis poslova za Ad hoc međusektorsku skupinu stručnjaka za e-upravu (IP1-S-EG). Na temelju svog rada, 2004. godine Odbor ministara usvojio je Preporuku Rec(2004)15 o elektroničkom upravljanju („e-upravljanje“). Nakon toga, Projekt dobrog upravljanja u informacijskom društvu (2004. – 2010.) usredotočio se na to kako su nove informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT) utjecale na praksu demokracije u državama članicama Vijeća Europe. Njegov glavni cilj bio je pružiti vladama i drugim dionicima nove instrumente i praktične alate u ovom području te promicati primjenu postojećih instrumenata i dobre i inovativne političke prakse. Odbor ministara također je uspostavio posebnu strukturu, Ad hoc odbor za e-demokraciju (CAHDE, 2006.-2008.). Njegov je rad uveo prvi međunarodni pravni instrument za postavljanje standarda u području e-demokracije, Preporuku CM/Rec(2009)1 Odbora ministara državama članicama o elektroničkoj demokraciji (e-demokracija). Vijeće Europe jedina je međunarodna

organizacija koja je postavila međuvladine standarde u području e-glasovanja. Prvi tekst o ovom pitanju bila je preporuka Rec(2004) Odbora ministara o pravnim, operativnim i tehničkim standardima za e-glasovanje. Od usvajanja, Preporuka je bila predmet dvogodišnjih revizijskih sastanaka. Godine 2014., kada je postalo jasno da nakon deset godina postoji potreba za ažuriranjem Rec(2004), Ad hoc Odbor stručnjaka za pravne, operativne i tehničke standarde za e-glasovanje (CAHVE), koji se sastoji od predstavnika koje je imenovala vlada države članice i organizacije s izravnim iskustvom ili specijaliziranim znanjem o e-glasovanju, uspostavljena je i dobila mandat za reviziju standarda i pripremu novih preporuka u svjetlu novih kretanja u području novih tehnologija i izbora. Preporuka CM/Rec(2017) Odbora ministara državama članicama o standardima za e-glasovanje ima za cilj uskladiti provedbu načela demokratskih izbora i referendumata pri korištenju e-glasovanja, čime se gradi povjerenje birača u njihov postupak i metode glasovanja. U svom izdanju iz 2022. WDF je pokušao odgovoriti na pitanje: „Je li demokracija u opasnosti u informacijskom dobu?“ Način na koji se proizvode i konzumiraju informacije značajno se promijenio u posljednja dva desetljeća (CAHDE, 2006.-2008).

Tradicionalni mediji dopunjeni su, a ponekad i nadmašeni platformama, blogovima i društvenim medijima. Forum je tako postavio pitanja u vezi s pouzdanošću i neovisnošću informacija i njihovom dostupnošću te se bavio temama poput govora mržnje, sigurnosti novinara i kampanja dezinformiranja na društvenim mrežama – sve teme vrlo relevantne za funkcioniranje demokracije i struktura upravljanja u digitalno doba.

4.8 Umjetna inteligencija

Vijeće Europe pokazalo je svijest o prijetnjama i mogućnostima povezanim s umjetnom inteligencijom, uključujući njezin potencijal da revolucionizira odnos između države, poduzeća i građana. U svom izvješću iz 2019. o stanju demokracije, ljudskih prava i vladavine prava u Europi, bivši glavni tajnik Thorbjørn Jagland pozvao je na strateški, transverzalni pristup umjetnoj inteligenciji, razvijen i primijenjen u skladu s europskim standardima o ljudskim pravima, demokraciji i vladavini prava. Naknadno, u zaključcima ministarskog sastanka u Helsinkiju, Odbor ministara istaknuo je da: „Moraju postojati učinkoviti nadzorni mehanizmi i strukture demokratskog nadzora u vezi s dizajnom, razvojem i uvođenjem umjetne inteligencije. Funkcionalni demokratski procesi zahtijevaju neovisno informiranu javnost, te poticanje otvorenih i uključivih rasprava. Javnu svijest o mogućim rizicima i dobrobitima

umjetne inteligencije treba poboljšati i razviti potrebne nove kompetencije i vještine. Mora se poticati dužno povjerenje javnosti u informacijsko okruženje i aplikacije umjetne inteligencije; (...) Dizajn, razvoj i implementacija alata umjetne inteligencije moraju biti predmet procjene rizika u skladu s primjenjivim načelima. Svi automatizirani procesi trebali bi biti dizajnirani tako da ih može pregledati osoba koja pregledava. Učinkoviti pravni lijekovi moraju postojati unutar javnih i privatnih nadležnosti u svim slučajevima u kojima se sumnja na kršenje ljudskih prava. Algoritamska transparentnost ključna je za izgradnju povjerenja i osiguravanje odgovarajuće zaštite prava (CAHAI). Nakon odluke ministarskog sastanka u Helsinkiju u svibnju 2019., Odbor ministara osnovao je Ad hoc odbor za umjetnu inteligenciju (CAHAI). CAHAI ima mandat ispitati izvedivost i potencijalne elemente pravnog okvira za razvoj, dizajn i primjenu umjetne inteligencije, na temelju standarda Vijeća Europe o ljudskim pravima, demokraciji i vladavini prava.

U travnju 2020. Odbor ministara usvojio je Preporuku o implikacijama algoritamskih sustava na ljudska prava, izdajući niz smjernica pozivajući vlade da osiguraju da ne krše ljudska prava korištenjem, razvojem ili nabavom algoritamskih sustava. S obzirom na složenost, brzinu i opseg algoritamskog razvoja, smjernice naglašavaju da države članice moraju biti svjesne utjecaja ovih procesa na ljudska prava i uspostaviti učinkovite mehanizme upravljanja rizikom. Nadalje, razvoj nekih sustava treba odbiti kada njihova implementacija dovodi do visokog rizika od nepopravljive štete ili kada su toliko neprozirni da ljudska kontrola i nadzor postaju nepraktični.

4.9 Utjecaj Covid-19 na digitalnu transformaciju

Pandemija Covid-19 ubrzala je digitalnu transformaciju u javnom sektoru, posebice u javnoj upravi. Tijekom karantene uvedene u proljeće 2020. kao odgovor na prvi val pandemije, države članice Vijeća Europe morale su pronaći nove načine kako bi osigurale nesmetano funkcioniranje ključnih institucija i nastavile pružati usluge javnosti. Time su birokratske procedure pojednostavljene i digitalizirane; niz usluga za javnost digitaliziran je u rekordnom roku; javni službenici – na svim razinama uprave – zamoljeni su da rade od kuće; te niz izabраниh skupština i drugih tijela koji su se sastali putem videokonferencije i uveli online glasovanje. Isti se trend dogodio i izvan javne uprave: u nemogućnosti organiziranja javnih okupljanja političke su stranke vodile kampanju putem interneta; isto tako, organizacije civilnog društva mobilizirale su se online. Ovo ubrzanje digitalizacije nije bilo jednako

jednostavno u svim državama članicama Vijeća Europe: neke su bile bolje opremljene od drugih za uvođenje novih mjera, zbog postojećih pravnih i administrativnih propisa, radne kulture, razine digitalne zrelosti i dostupnosti tehnološke infrastrukture. Ova studija uključuje reference na inovacije uvedene kao rezultat pandemije čak i ako je, u ovoj fazi, prerano znati u kojoj će mjeri one imati trajno nasljeđe. CDDG je objavio izvješće posvećeno temi „Democratic governance and Covid-19“ koje detaljnije ističe trendove i naučene lekcije.

5. NEVLADINE ORGANIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Prema zbirnom e-registru udruženja i fondacija u Bosni i Hercegovini je do rujna 2023. bilo registrirano 25 646 takvih aktivnih tijela – u Federaciji Bosne i Hercegovine 17 564, Republici Srpskoj 7 549, te u Distriktu Brčkom 503.

Područja njihovih djelovanja su dakako različita te ih se može grupirati u sljedeće kategorije: branitelji i stradalnici; civilno društvo; religija i duhovnost; građanske inicijative; hobistička djelatnost; kultura i umjetnost; ljudska prava; međunarodna suradnja; obrazovanje, nauka, istraživanje; održivi razvoj; privreda; promocija socijalno-ekonomskih interesa određenih društvenih grupa; suradnja; socijalna djelatnost; sport i rekreacija; tehnička kultura i informacijske tehnologije; zastupanje poslovnih/strukovnih interesa; zaštita autorskih i srodnih prava; zaštita i spašavanje; zaštita ljudskih prava; zaštita prirode i okoliša; zaštita zdravlja, zaštita životinja.

Priručnik za nevladine organizacije u Bosni i Hercegovini pojašnjava složen organizacijski menadžment ovih struktura koji zapravo predstavlja formalni sustav relacija među osobljem koji je predviđen statutom u pravilnicima jedne organizacije te koji pokazuje obaveze suradnje, koordinacija i izvještavanja između različitih pozicija menadžmenta i zaposlenih. Također je važno napomenuti kako u nevladinim organizacijama nije bitan broj članova nego je važno postojanje efikasno formirane strukture, tj. postojanje poslovnih odnosa između njih – kao i prava i odgovornosti.

5.1. Analiza slučaja: Rijeke BiH „Budi promjena“

U današnjem digitalnom društvu digitalni aktivizam predstavlja koristan instrument za osnaživanje građana s obzirom na to da olakšava i promovira aktivno društveno djelovanje i sudjelovanje zahvaljujući novim tehnologijama, a istodobno doprinosi smanjenju digitalne isključenosti i digitalnog jaza. Digitalni aktivizam može se okvirno definirati kao aktivizam koji potiče osobe da se bore za političke, ekološke, socijalne, građanske, kulturološke i druge ciljeve, koji se ne temelji nužno na prethodno definiranoj ideologiji, hijerarhiji ili programu te za čiji se razvoj koriste tehnološki alati koji promiču viralno širenje i sudjelovanje (Manlose, 2016). Digitalni aktivizam nije dakle odgovarajuće isključivo promatrati kao politički ili stranački već također kao građansku akciju koja može poprimiti obrise pokreta. O tome piše i

H. Rheingold još 1993. u svojim virtualnim zajednicama (engl. *Virtual Community*). Rheingold daje slikovit opis upotrebe interneta u cilju aktivističkog djelovanja na primjeru organizacija i grupa koje se zalažu za očuvanje životnog okruženja, navodeći kao primjer da je 1992. godine postojao dovoljan broj grupa da opravda tiskanje vodiča kao alata za aktivističke organizacije pod nazivom „Eko-povezivanje: svačiji vodič za online organizacije očuvanja životnog okruženja“. Pojednostavljeno kazano, digitalni je aktivizam mjesto gdje se društveni mediji te generalno digitalni prostor koriste za provođenje određene društvene akcije (Fuentes, 2014). Pojam digitalni aktivizam, koji je rezultirao društvenom akcijom datira još iz 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća, kroz različite forme. Jedan od poznatijih primjera digitalnog aktivizma dogodio se 1998. godine, kada je meksička pobunjenička skupina koristila decentralizirane komunikacije, poput mobitela, za umrežavanje s razvijenim svijetom aktivista i pomogla u stvaranju antiglobalizacijske skupine „Narodna globalna akcija“ (PGA) u znak protesta protiv Svjetske trgovinske organizacije (WTO) u Ženevi. PGA je na taj način nastavila pozivati na „globalne dane akcije“ i okupljati potporu ostalih antiglobalizacijskih skupina. (Vodovnik, 2011) Kasnije, svjetska mreža internetskih aktivističkih stranica pod krovim imenom Indymedia, stvorena je „u svrhu pružanja širokog pokrića prosvjedima WTO-a u Seattleu“ 1999. godine (Mccaughey and Ayers, 2003). Dorothy Kidd citira Sheri Herndon u telefonskom intervjuu u srpnju, 2001. godine, o ulozi interneta u borbi protiv WTO protesta: „Vrijeme je bilo pravo, bilo je prostora, stvorena je platforma, korišten je internet, mogli smo zaobići korporativne medije, koristili smo otvoreno izdavaštvo, koristili smo multimedija platforme. “Primjetni su rani početci internet aktivizma, kao i dosezi istog, naime različiti su efekti koji se mogu postići putem digitalnih alata, ali i različiti putevi korištenja istih, jedna od bitnijih stvari jest da internet obogaćuje digitalni ekosustav. „Postepeno uvođenje i brzi rast društvenih medijskih platformi kao što su Facebook i Twitter, od 2004. godine nadalje, pomogli su potaknuti digitalni aktivizam do točke u kojoj se cijele kampanje sada mogu izvoditi online i još uvijek imaju širok doseg te, za razliku na period prije društvenih mreža, stvorile su prostor za višesmjernu komunikaciju i interakciju, a ne samo distribuciju informacija. (Rees, 2013) Glavni tijek stranice društvenih mreža, najuočljivije Facebook, također svojim korisnicima stavljaju na raspolaganje alate e-aktivist. Društvene mreže su omogućile vidljivost aktivističkih ideja, postoji mnogo prednosti digitalnog aktivizma kao što su: demokratizira aktivizam, povećava transparentnost, demonstrira transformirajuću moć na društvo, generira značajnu raspravu i podiže svijest ljudi o bitnosti pojedinih ideja (netvist.org, 2017) te se prelijeva iz digitalnog u fizički prostor i, što je najvažnije, omogućava višesmjernu komunikaciju. Grupa „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“, koja broji više od 61 000 članova, je za kratko

vrijeme - za tri godine okupila ekološke aktiviste, ljubitelje prirode, obične građane s ciljem podizanja ekološke svijesti, vođenja borbe za očuvanje zajedničkih dobara, zaštite prirodnih resursa, promocije eko-turističkih potencijala. Velik broj ljudi se priključio grupi, a to je rezultiralo time što je više od 10 000 ljudi kroz više od 23 000 objava u grupi pozvalo na promjene. Te objave su različitog ekološkog sadržaja, od običnih postova, preko fotografija i video isječaka do konkretnih poziva na akciju. (Facebook grupa, Budi promjena, 2022). Upravo je spoj digitalnih alata i znanja, ali i sadržaja koji je naoko zabavan, za rezultat imao motivirajuću akciju, gdje se ona nije završila na Facebook grupi, nego se aktivizam premjestio i na ulice kroz konkretne građanske akcije, što je rezultiralo sadnjom više od 70 000 stabala, provedenih više od 3 000 akcija čišćenja ulica, poribljavanjem rijeka, peticijama, protestima i na koncu pravom građankom participacijom. Kroz ovaj primjer s poluperiferije, ili kao što *Association for Progressive Communication* (APC, 2022) mreža dopušta osobama da se povežu, te se na taj način omogućava stvaranje društvene koordinacije osviještenog, participativnog i odgovornog društva (apc.com). Isto je tako Facebook grupa „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“ mjesto okupljanja različitih aktera, koji u svom narativu imaju riječ promjena, s ciljem podizanja ekološke svijesti, ali i mjesta gdje se dogovora konkretna akcija. Mnogo je rasprava i kritika na račun digitalnog aktivizma te pokušaja osporavanja motivirajuće snage i moći koju društvene mreže imaju. Nathan Jurgenson (2012) kritizirao je digitalni dualizam (digitalni svijet virtualan, a fizički svijet stvaran) upravo povodom pokreta u arapskim zemljama i Occupy pokreta, koji upotrebljavaju digitalnu tehnologiju za mobilizaciju, u svome tekstu „When atoms meet bits: Social media, the mobile web and augmented revolution“ tvrdi da su okupljanja velikog broja ljudi u fizičkom prostoru, koji su istovremeno digitalno povezani, postala nova realnost i da pokazuju upravo da se digitalni i fizički prostor interakcije prožimaju i nisu međusobno odvojeni. Komentare za ili protiv odlučujuće uloge društvenih mreža u revolucijama on smatra pojednostavljenim, jer reduciraju na društvene mreže kompleksne povijesne i društvene uvjete u kojima nastaju pokreti, koji na različite načine kombiniraju upotrebu tehnologije i fizički angažman ljudi, te je zabluda odvojeno promatrati tehnologiju i ljude, posebice odvojenost od društvenih mreža. Međutim, nazvati Arapsko proljeće pukom „Twitter revolucijom“ ili, kako kaže Jillian York (2011) „Ne Twitter, a ne WikiLeaks: Ljudskom revolucijom“ ne objašnjavaju kako tehnologija i društvo, digitalno i fizičko, mediji i ljudi, nadopunjuju jedni druge. Ne bi se smjelo fokusirati na jednu stranu, bilo da je to ljudska ili tehnološka, bez dubokog priznavanja druge, dakle tehnologiju se ne može odvojiti od ljudi.

Digitalni aktivizam ima i svoje ograničavajuće faktore, ali i nedostatke, ne samo u kontekstu transformirajuće moći i prelijevanje iz digitalnog u fizički prostor, nego je poligon za tzv. „clicktiviste“ koji su obično pasivni, pokazuju slabo razumijevanje teme, ali su tu zbog popularnosti na društvenim mrežama, nerijetko pojednostavljujući poruku, ostavljajući manje prostora za javnu raspravu i razmjenu mišljenja, kao i opasnosti da aktivizam ne preraste u jednu vrstu zabave. (Netvist.org,2014)

5.2. „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“: digitalni aktivizam u službi građanske akcije

Grupa „Budi promjena“ predstavlja kombinirani digitalni prostor sve tri kategorije aktivista na društvenim mrežama, kako su Džordž i Lidner (2019) grupirali: promatrači, tranzicione digitalne aktivnosti i digitalne gladijatorske aktivnosti. Ali, Grupa „Budi promjena“ premašuje sve tri vrste aktivnosti, iako su istovremeno sve tri prisutne u samoj grupi, ona potiče na konkretnu akciju, koja uveliko izlazi iz digitalnog prostora i prelijeva se u građansku akciju. U ovoj Facebook grupi postoji veliki broj promatrača ili lijernih aktivista, čiji se aktivizam uglavnom odnosi na lajkanje, komentiranje i dijeljenje sadržaja koji se kreira u grupi. Ta je grupa aktivista najviše kritizirana, ponajviše od strane eko aktivista, ali i šire društvene zajednice, koja kritizira iste da nikada ne izlaze na ulice, i da se „kriju iza tastature“ (Jaber, 2016). Dok ono što je svojstveno gladijatorskim digitalnim aktivnostima, a događa se u grupi, jest raskrinkavanje lica koja krše zakon, kroz objavljivanje sadržaja unutar grupe na kojemu ostali članovi mogu vidjeti npr. fotografiju na kojoj se vidi kako neka osoba vrši određeno nelegalno djelo (zagađivanje okoliša, nanošenje štete itd.), Jedno od novijih pravila koje je uveo Facebook je anonimna objava unutar grupe, gdje svaki član može anonimno objaviti sadržaj, identitet ostaje poznat samo administratoru koji objavu mora odobriti. Ova opcija znatno olakšava djelovanje članovima pri objavi gladijatorskog sadržaja, a sve u cilju podrške eko pokretu. I treća kategorija aktivista su tranzicione digitalne aktivnosti, od aktivnosti iz te kategorije u grupi su najviše prisutne peticije i ankete, nerijetko je primjetan i botovizam ili najezda lažnih profila. Kroz par godina ovoj grupi je pokušalo pristupiti 2 000 lažnih profila, a isti su uglavnom spriječeni kroz Facebook pravila i brisanje lažnih profila iz grupe. Ipak, s novim pravilima ove društvene mreže i zahvaljujući digitalnim alatima za praćenje, profilima koji nemaju sliku (uz još neke karakteristike), uopće nije dozvoljen ulazak u grupu, (Rijeke BiH, 2022). Promatrajući upravljanje nad grupom „Budi promjena“, kroz prizmu ekosustava digitalnog aktivizma, grupa potiče građanski, nerijetko i politički te zagovarački mehanizam

za očuvanje prirodnih dobara. Riječ je o izgrađenoj društvenoj zajednici koja minimizira narative koji su rušilački, ne dozvoljava im da uđu u komunikacijski prostor, te na taj način gradi sigurnu zajednicu nudeći okvir ponašanja i učenja na društvenim mrežama. U izvjesnom smislu moglo bi se smatrati kako ova grupa predstavlja i oblik digitalnog zajedničkog dobra. Iako pojam zajedničkih dobara najčešće podrazumijeva prirodna dobra ili resurse (poput izvora, rijeka, jezera, šuma) ili društvena dobra (poput zgrada, javnih prostora, infrastrukture itd.), zajednička dobra čine i podaci i informacije te režimi upravljanja i odlučivanja (White and Standaert, 2016). Prema ideji zajedničkih dobara, građani zajedno osmišljavaju nove oblike društvene mobilizacije i inovativne oblike organiziranja zajedničkih dobara, tako da s pravom možemo kazati da je digitalni aktivizam koji prelazi u društvenu akciju, preko FB grupe zasigurno inovativan oblik koncepta digitalnih zajedničkih dobara.

Zajedničke akcije koje nadilaze dualizam između države i tržišta pokazuju da postoji mogućnost kolektivnog djelovanja koja neće biti utemeljena na tržišnoj razmjeni, kao ni u disciplinarnom, hijerarhijskom i paternalističkom pristupu kakav provode neoliberalne države (Horvat, 2016), a koji stvara infantilno građanstvo i vodi k biopolitičkoj imunizaciji. (Dolenec i Žitko, 2016). Odnos države i zajedničkih dobara uključuje dva važna momenta: pitanje vlasništva ali i, prema njima, mnogo važnije pitanje režima upravljanja, odnosno pitanje prava o odlučivanju. Zajedničko upravljanje pretpostavlja promišljanje demokratskih principa upravljanja i vodi participatornim i inkluzivnim režimima upravljanja koji će onemogućiti stvaranje hijerarhije i klasnu kontrolu nad zajedničkim dobrima (ibid.). Stoga je pristup novim i inovativnim načinima upravljanja kao zajedničkih dobara (kojima upravljaju građani) nužno početi promišljati o građanima i to onim digitalnim. White i Standaert (Đurin, 2018) primjećuju da brojne građanske inicijative koje nastaju oko borbe za zajednička dobra stvaraju upečatljiv politički momentum koji itekako dovodi u pitanje postojeće režime i modele upravljanja. Grupa „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“ teži svoje upravljanje zasnovati na osam principa ili načela, teorije zajedničkih dobara koje je uspostavila Elinor Ostrom. S aspekta organiziranja, pomjerajući granicu fizičkog i digitalnog, i uspoređujući samu grupu, s konceptom digitalnog parka, grupa slijedi principe zajedničkih dobara. U svom povijesnom momentumu grupa je nastala prije tri i pol godine, točnije u veljači 2020. godine kao rezultat potrebe i borbe kako za podizanje ekološke svijesti tako i za očuvanje zajedničkih dobara, te se za kratko vrijeme izgradila zajednica koja broji više od 61 000 članova. Grupa je u svojoj kategoriji javna, ima otvoren pristup (nakon što se odgovori na pitanje zašto zainteresirani/a želi postati članom), ali i unaprijed utvrđena pravila oko kojih su svi članovi donijeli

jednoglasnu odluku, putem glasovanja na samoj grupi. Zajednica je sastavljena od Facebook profila kojima upravljaju ljudi i na taj je način, povezujući sve što se događa u digitalnom prostoru, refleksija stvarnog, uzimajući u obzir momentum da iza svakog Facebook profila stoji čovjek (individua). Tako da uspostavljenu instituciju čine svi članovi, koji su upravljačka prava, u smislu nadzora nad poštivanjem pravila koja važe unutar same grupe prebacila na administratore i moderatore, odnosno osnivače, s tim da administrator nema veća prava kada je u pitanju odlučivanje u grupi od bilo kojeg drugog člana. Resurs kao jedan od tri temelja teorije zajedničkih dobara jest sama grupa kao digitalno zajedničko dobro koje pripada svima. Zajedničko dobro mora imati resurs, instituciju, povijest i izazove, a grupa Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena, tih izazova ima dosta.

Upravo na primjeru ove grupe vidi se nužnost kombiniranja digitalnog i fizičkog prostora, te snagu digitalne zajednice kao resursa za masovnu mobilnost (Jurgenson, 2012; York, 2011). Razmatrajući ovaj primjer jasno je kako su sinergija digitalnog i fizičkog, kombiniranje digitalnog aktivizma i eko akcije u javnom prostoru nužni za dobivanje željenog efekta – moglo bi se reći da je to „dobitna kombinacija“ koja je uistinu rezultirala akcijama, promjenama, dostizanjem ciljeva. Zbog toga bi digitalno iskustvo upravljanja Facebook grupom trebalo preseliti u zajednicu kojom upravljaju građani, na istim ili sličnim postulatima kojima se upravlja u grupi. Nažalost istina je nešto sasvim drugo, jer grupom upravlja neko drugi, odnosno autoritet iz sjene u ovom slučaju Facebook, koji je otežavajući faktor za digitalni aktivizam i njegovu potpunu transformirajuću moć. Članovi Facebook grupe Rijeke Bosne i Hercegovine ne samo da se suočavaju s borbama kako digitalnu akciju premjestiti u fizički prostor nego i s Facebook algoritamskim sustavima. Nakon što smo osvijestili da digitalni aktivizam sam po sebi nije presudan za prelijevanje građanske akcije iz virtualnog u fizički prostor nego da postoji autoritet iz sjene, u ovom dijelu prikazani su konkretni ograničavajući faktori za rad grupe koje prouzrokuju Facebook algoritmi i unutrašnja pravila korištenja. Pogleda li se kronologija pravila korištenja Facebooka stvar će u mnogome biti jasnija i uvidjet će se kako se način upravljanja sadržajem i aktivnostima na grupi kroz protok vremena mijenjao. Iz prva su sadržaji koji su imali najviše lajkova bili postavljeni na sam vrh feeda, da bi netom poslije utrošeno vrijeme na pojedinoj objavi bilo ključno za rangiranje, dakle nije više bitna bila interakcija. Trenutno važe malo drugačija pravila, tako da ako pojedinac gleda i pretražuje dominantno fotografije, to će mu takav sadržaj više „iskakati“ na feedu, onima koji radije gledaju video sadržaj, Facebook će više nuditi videe, ukoliko korisnik ove društvene mreže više komunicira s jednom osobom, više će imati prikazanog sadržaja od osobe s kojom

komunicira, nego li s nekom drugom (Itnetwork.rs, 2022). Dakle Facebook bazira svoje postojanje na aproprijaciji i obradi osobnih i drugih podataka o svakom pojedincu do te mjere da omogućuje algoritamskim sustavima i drugim tehnologijama što bi se pojedincu, na osnovu prethodno izgrađenih personaliziranih profila, eventualno moglo svidjeti. Uvođenjem novih pravila za javne grupe, koja su djelomično stupila na snagu početkom 2022. godine (Facebook.com, 2022), predviđa se automatizirano odobravanje novih članova u grupu, umjesto administratora ili moderatora grupe. Nazivajući aktivnost participativnim sudjelovanjem, jasno je da Facebook postepeno u javnim grupama umanjuje značaj administratora.

Zbog toga bi moguće bilo članovima grupe, ali i onima koji to nisu, objavljivanje u samoj grupi bez prethodnog odobrenja administratora. Na koncu to novo pravilo dovelo bi upitnost potrebe za postojanjem grupe i uloge administratora jer bi svatko mogao objavljivati što želi, bez ikakvih pravila, te bi koncepti na kojima je grupa kreirana bili dovedeni u pitanje. Međutim, dokaz da je grupa dovoljno porasla, i da ima utjecaj jest i naglo interesiranje samog Facebooka za istu, u smislu praćenja sadržaja koji se objavljuje, tko objavljuje itd. jer u momentima kada nema značajne vidljivosti nema ni primjetnih restrikcija, restrikcije rastu proporcionalno rastu vidljivosti grupe. Postavlja se pitanje je li nužno objavljivati samo senzacionalne tekstove koji imaju značajnu vidljivost i time hrane Facebook algoritme, ali i biznis model. Pojednostave li se stvari, suštinsko pitanje je ima li Facebook financijske dobiti od rada javnih grupa, tako i same grupe, jer se ne smije zaboraviti što je Facebook zapravo. Naravno, odavno nije tehnološka kompanija. Facebook je najveći medijsko-oglašivački (izvor) konglomerat u povijesti globalnih medija. S više od dvije milijarde dnevnih korisnika i aplikacijama poput Instagrama i WhatsAppa u vlasničkom portfelju. Utjecaj najveće društvene mreže na kreiranje svjetskih politika (ali i na upravljanje ponašanjem glasača, kao i kupaca korporativnih proizvoda) nadmašuje utjecaj bilo kojeg medija. Zbog svega toga, s aspekta Facebook korporativnog načina promišljanja, ova društvena mreža nema direktnu korist od same grupe, kao što ima od direktnih sponzoriranih sadržaja i oglasa. Budućnost digitalnog aktivizma moguće je sagledavati upravo kroz pretpostavku razvoja strateških i taktičkih medija i snaga u smjeru međusobne konvergencije. Dakle, pored strateškog osmišljavanja taktičkog medijskog djelovanja, potencijalni otpor budućnosti pretpostavlja i povezivanje strateških i taktičkih pristupa u zajedničkoj težnji k društvenoj promjeni, tj. „stvaranje produktivnih veza svakodnevnih taktika otpora i djelovanja na strateškom nivou“. (Fisk, 2001).

5.3. Intervju s g. Safetom Kubatom – osnivačem grupe „Rijeke BiH – Budi promjena“

Safet Kubat je doktorand interdisciplinarnih studija, uža naučna oblast Politička ekologija. Njegova istraživanja se fokusiraju na inovativne zelene pristupe upravljanja gradovima, koje obuhvaćaju društveno-ekološke granice i koncepte zajedničkih dobara – dovodeći iste prvi put u BiH. Magistrirao je na temi „Utjecaj zagađenja zraka na stopu umrlih u gradu Zenici“. Pored toga, Safet Kubat je i osnivač Eko pokreta „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“, koje trenutno broji 61 120 članova. Kroz taj pokret je za kratko vrijeme organizirano više od 3 600 akcija čišćenja, a aktivnosti uključuju kako aktivističke mobilizirajuće, tako isto i zagovaračke, protestne i druge mehanizme građanske participacije. Njegovo djelovanje se ističe spajanjem akademskog rada s aktivizmom, teorije s praksom, te snažno zagovara kontinuirano preispitivanje granica rasta, koji se najbolje oslikava kroz rad „Digitalni aktivizam na primjeru FB grupe Rijeke Bosne i Hercegovine – budi promjena“. Njegovo iskustvo obuhvaća predavanja na mnogim zelenim akademijama i objavljivanje više od 30 naučnih istraživačkih radova, studija i strategija, kao i realizaciju velikog broja projekata. Za svoj izniman doprinos, Safet Kubat je imenovan i za UNESCO-vog šampiona mira u Bosni i Hercegovini. On kroz digitalni aktivizam spaja akademizam i aktivizam. Završio je i Institut za digitalne medije (Dublin) kondiment Zagreb. A ekologijom i ekološkim temama se bavi više od 14 godina.

Zasigurno se ljubav prema prirodi nije javila uz samo formiranje Facebook grupe „Rijeke BiH – Budi promjena“, no, biste li objasnili što jest prethodilo tomu, što je bio okidač za pravljenje toga koraka?

Pokušat ću biti originalan, i na svako pitanje odgovarati kao da prvi put odgovoram kako bih i sam sebe preispitao. Da, dugo se bavim ekologijom i različitim ekološkim problemima. Ali isto tako i raznim vrstama organiziranja ljudi. Ali kao i uvijek, nešto je okidač, pa ću ovaj dio uzeti iz drugih intervjuja. Na ideju za formiranje Facebook grupe sam došao, jer sam možda jedna od rijetkih osoba koja ima znanje iz digitalnog marketinga stečeno na DMI-u (Institutu za digitalne medije Dublin – kondiment Zagreb) s jedne strane, a s druge dugogodišnji rad sa mladim ljudima na polju edukacije, sporta, organiziranja liga itd, te s treće strane veliki broj projekta iz polja ekologije. I sama grupa je na neki način spoj svih aktivnosti. Ja ekološka rješenja, ali i razna druga upravo vidim u interdisciplinarnom pristupu. Moj život je cijeli istkan rješavanjem različitih društvenih problema, popraćen aktivizmom kojim se bavim već zadnjih 15 godina. Ali ko i u svemu, uvijek postoji inicijalna kapsula. Dugo vremena tinja u meni želja za rješavanjem otpada, divljih deponija, i na koncu Bosna bez smeća, jer me to boli. Iskustva

sa zapada nas uče što znači okoliš – zapad otpad tretira kao resurs. Pa i pojedini dijelovi Bosne i Hercegovine, poput Krajine i Ljubavi prema Uno. Zaista su Krajišnici drugačiji po pitanju ekologije i ljubavi prema rijekama. Istraživao sam, i mislim da je to nešto što se nosi iz kuće od malih nogu. Jedan događaj me ipak pokrenuo ka kreiranju grupe, naime jedne prilike mapirajući divlje deponije, pokušavajući nadležne natjerati da rade svoj posao, mapirali smo divlje deponije u Zavidovićima. I čovjek koji je naišao pored nas s punim kolicima smeća, onako „udarnički“ natovaren prolazi, gle čuda pored kontejnera za smeće, i ide uz brdo onako natovaren nekih 100 metara, kozjom stazom u šumu, da bi istresao smeće. I vraća se sav sretan, kao neki antistres da je doživio, kao neko olakšanje. Pitam ga ja: „Pa ljudino valja li to?“ Kaže on meni: „Mojoj sreći nema kraja kakvo sam olakšanje osjetio.“ Onako sam ostao zatečen, i dugo razmišljao o tom događaju. Šta je to, šta je to u tim genima, čemu to razmišljanje? I druga stvar ulaz u državu BiH i što se dešava tik nakon graničnih prijelaza, čim se uđe u BiH (ooo kako su disciplinirani naši ljudi u EU, nego čim pređu granicu Bosne odmah bacaj gdje god stigneš.) Dakle želja za rješavanjem problema i iskrenost.

Reklo bi se da Vama i zajednici okupljenoj oko te ideje nikada neće ponestati ciljeva, ali koje biste izdvojili kao one najveće?

Pa da, recimo u Švicarskoj kada želite mijenjati nešto, ili činiti bilo kakvu društvenu promjenu gotovo da je nemoguće, i da biste napravili poboljšanje za 1 % potreban je ogroman napor. Dok u BiH šta god da uradite vidljivo je sad i odmah. Da, aktivnosti u i oko pokreta su široke, i stvari se dešavaju prirodno, te svi članovi imaju jednaka prava uz poštivanje pravila oko kojih se zajednica dogovori. Iako bi najviše volio da se bavimo lijepim stvarima, građanskom mobilizacijom i slično, nažalost BiH se nalazi u jako teškoj situaciji, i to pogotovo kada su u pitanju prirodni resursi i to ponajviše metali i minerali, kao i uništenje šumskog i vodnog dobra. Tako da smo primorani snagu zajednice usmjeriti u dva pravca: Prvi je borba protiv ekstraktivizma i eksploatacije prirodnih dobara dominantno od stranog kapitala, kao i velikih zagađivača (industrijskih), što samo po sebi dovodi u vezi vršenje pritiska na institucije koje su im u mnogome dozvolile da rade to što rade. I drugi pravac je konstantno jačanje pokreta, kako kroz omasovljavanje, tako i kroz jačanje znanja samih aktera pokreta.

Što kaže Vaša statistika? Što ste za tri i pol godine koliko djelujete uspjeli postići?

Pa prije svega preko 3 600 akcija čišćenja (uklanjanje smeća s raznih lokacija), zasađeno je preko 200 000 stabala, pušteno u rijeke više od 230 000 ribe. Ogroman broj prijava od strane građana nadležnim institucijama, hiljade medijskih pojavljivanja. Broj pregleda u našoj grupi

koji se broji milijardama. Preko 34 000 objava od strane zajednice u samoj grupi (edukativne, aktivističke, društveno korisne). Peticije, protesti, prijave... Mogao bih nabrajati do ujutro... Više ni sam ne znam gdje se koje aktivnost dešavaju, niti koga smo inspirirali, ni šta je naš rad imao za posljedicu. Do prijava velikih zagađivača, pa i zatvaranja pogona „Čeličana“ što nije ni malo zanemarivo, jeste da je kratko trajalo, ali je uspjelo. Pa do stopiranja dodjele plakete Zeničko dobojskog kantona firmi Adriatic Metals (firma koja vodi rudnik u Varešu), postavljanje lovačkih kamera, prijave prekršioca zakona nadležnim organima itd...

Što mislite da bi u najvećoj mjeri doprinijelo rješavanju problema zagađenosti i konstantnog zagađivanja rijeka, šuma, prirode uopće u Bosni i Hercegovini?

Da nekada bih rekao zakoni, uglavnom da, zakoni. Ali više implementacija zakona, i prestanak izuzeća, i stop „jednakijim“. Ali generalno mislim da imamo dobre zakone, samo se isti minimalno primjenjuju. Dakle bitna karika su zakonske odrednice. Iako mislim da ako već govorimo o kažnjavanju da ona trebaju doći na kraju. Vjerujem da u velikoj mjeri promjena svijesti ljudi uveliko može doprinijeti, jer što ljudi budu više znali i budu više informirani, pojačat će se građanska participacija i građani će više koristiti svoja prava. Jer političko djelovanje nije samo u zastupničkim klupama, pritisak javnosti je jako važan element. Isto jako važan je javni monitoring i vidljivost. I mislim da je u BiH potrebna nova vrsta političkog upravljanja i odlučivanja, koja neće značiti samo izmjenu političkih aktera nego političkog upravljanja i odlučivanja. Mislim da su to preduvjeti koji bi doprinijeli promjeni.

Grupa „Rijeke Bosne i Hercegovine – Budi promjena“ pravi je primjer digitalnog aktivizma, djelovanja civilnog društva. Kako biste Vi objasnili utjecaj digitalne transformacije, digitalizacije uopće na Vašu grupu kao aktera civilnog društva?

Mnogo je primjera u novijoj historiji gdje su prije svega društvene mreže odigrale presudnu ulogu u društveno-političkim promjenama, primjerice Arapsko proljeće, gotovo svi procesi su se dešavali posredstvom društvenih mreža, sva mobilizacija itd. Sve ima dvije strane, nama je uveliko pomoglo, posebice Facebook, jer smo skoro besplatno došli do vidljivosti, a onda vidljivost nam je pomogla da pravimo društvene promjene, odnosno matematičkom progresijom da se dešavaju promjene. I da se iz digitalnog prostora, već odavno desilo prelijevanje u fizički prostor. Naravno da je jedan od velikih problema/pitanja pitanje vlasništva), odnosno ko je autoritet iza sjene, ko se pita, a to je nažalost „META“. Idealno bi bilo kada bi zajednica i upravljala društvenom mrežom. Jer koliko god dobra nam donosile društvene mreže, u smislu digitalnog aktivizma, ako ne slijedite dio pravila koje je uspostavio

vlasnik (Facebook), nerijetko ste banovali ili imate ograničen pristup, ili uključite *fact cheking* organizacije koje ne mogu isključiti svoju subjektivnost i shodno takvim izvještajima ograničavaju vidljivost. Naravno ko razumije rad algoritam, svjestan je da smo izloženi 100 000 eksperimenata dnevno, i da se i oni najobrazovaniji gube u algoritam logici. A da je kada sve uzmemo u obzir uveliko pomogla, jeste, odnosno dokazali smo da se društvene mreže mogu i drugačije koristiti. Stvorili smo svoj siguran prostor, ali i prevenirali govor mržnje, te jačali kod članova zajednice konstantno medijsko informacijsku pismenost. Jer ako to ne radite paralelno, grupa se pretvara u svoju suprotnost. Zato je nužno više skilova onih koji motivišu i usmjeravaju rad grupe.

Smatrate li da je današnje, u mnogo čemu digitalizirano društvo, olakšalo ili otežalo Vaše djelovanje, ali i djelovanje drugih civilnih društava? Zašto?

Mislim da ima i prednosti i mahana. Jer ako civilno društvo nije smao sebe nadogradilo u oblastima digitalnog doba, teško će moći pratiti transformaciju. Pravo je pitanje možemo li uopšte danas djelovati ili organizovati se bez prisustva u digitalnom prostoru, odnosno bez korištenja digitalnih medija. Što se mene lično tiče, meni je olakšalo, ali to znači konstantnu naobrazbu, učenje, istraživanje, praktičnu primjenu, znati kako komunicirati, poznavati psihologiju i korisnika, ali i kreatora. Dakle, znanje o digitalnom okruženju i svjesnost o istom nas brani ili uništi.

Digitalizacija u Bosni i Hercegovini još uvijek nije u potpunosti završen proces, ali što mislite da jedno digitalizirano bosanskohercegovačko društvo može ponuditi svojim građanima, svojim aktivistima?

Prvo, smatram da su ljudi medijski i informacijski nepismeni u BiH, i da razumiju stvari na nekom instinktivnom nivou. I da iskren budem, nisam ni siguran da žele da nauče, jer vrijeme koje je oko nas je pripremlilo ljude na instant razmišljanje, odnosno sada društvene mreže misle umjesto ljudi. Što se tiče digitalizacije u BH društvu, ono u stvarno životu nije primjetno. Izuzev ako ne mislite na sveprisutno sveprisustvo širih društvenih masa na društvenim mrežama, što bi predstavljalo jednu veliku globalnu kafanu, da onaj koji je najglasniji on se najviše čuje, odgovornost je dakle na vlasniku lokala. Digitalizaciju treba koristiti kako bismo kreirali sigurno ekološko okruženje, kako bismo se sačuvali. Ono što želim reći, je to da je bolje ulagati u digitalni razvoj, nego dati rude koje će neki drugi ljudi u nekim drugim zemaljama koristiti za razvoj drugih, ali i digitalnih tehnologija. Veoma je to složeno pitanje i zahtjeva propitivanje kako s aspekta društvene pravde, tako i s ekološke. I da se ne svede

digitalna transformacija društva na promišljanje o AI, jer je ona puno više i zahtjeva mnoga propitivanja...

Po kojim principima djelujete Vi i članovi grupe, a na koji način upravljate grupom?

Grupa je prije svega zajedničko dobro (dakle pripada svim članovima grupe). Svi članovi imaju ista prava, ali i odgovornosti, da bi neko postao član mora prihvatiti pravila koja je uspostavila zajednica, i da odgovori zašto želi biti član. S tim da zbog preventivnih aktivnosti, članovi čiji je profil otvoren u zadnju godinu dana ide na dodatne provjere, i onda se čeka kada i kakav prvi komentar će ostaviti. Ali kada se uđe u zajednicu, svaki član ima jednaka prava. Intervencija nastupi samo onda kada se krše standardi zajednice (u smislu vrijeđanja, govora mržnje, psovki, rasprava na vjerskoj, nacionalnoj ili etničkoj osnovi itd). Svi članovi imaju pravo da objavljuju, ali poštujući i pravo drugog itd. Postoji taj neki eksterni nadzor, postoji i pravni odbor, ali i timovi u fizičkom prostoru u velikom broju gradova, a recimo u Zenici skoro u svakoj mjesnoj zajednici. Na kraju bih rekao da je iniciranje, pokretanje akcije ključ.

Koje su to najveće prepreke na koje neko civilno društvo u Bosni i Hercegovini može naići i nailazi i kako mislite da bi se to najlakše moglo riješiti?

Formalizam gasi aktivizam. Ima tu nekoliko problema. Jedan od problema je što NVO organizacije preuzimaju ulogu institucija u BiH (a onda se postavlja pitanje zašto će nam to), pa će onda NVO kazati jer institucije ne rade svoj posao. Upravo uloga civilnog društva je da nadgrade sistem i pomognu istom da rade svoj posao, a ne da preuzmu njihov. Drugo veliki broj nevladinih organizacija je projektno orijentiran, i nerijetko agendski funkcioniše. Smatram bez obzira na ogroman broj nevladinih organizacija, a prema nekim podacima u BiH ih je registrirano preko 27 000, rijetko ko je čuo za njih. No, nama treba snažno civilno društvo, koje je prije svega naoružano znanjem, i koje nije ovisno o nekom donatoru kome on nameće pravce djelovanja i ostvarujući svoje ciljeve. Nama treba dosta primjera poput Rijeke BiH „Budi promjena“ koje niko ne financira, koje nikom ne polažu račune izuzev svojoj zajednici i članstvu, i koje se dogovaraju na sto postotno transparentan način. Jer ljudi zaboravljaju da je zajednica najvredniji resurs. Treba i povećati transparentnost u radu, ojačati strukture itd. Uglavnom ja slijedim svoja pravila, ne da budemo kopija neke druge organizacije, ili nečije agende.

Prema Vašem mišljenju, koliko je važna samoorganizacija građana kada je u pitanju pravljenje promjena u državi i je li taj potencijal dovoljno iskorišten u Bosni i Hercegovini?

Građansko samorganizovanje je snaga bez koje se niti jedna ozbiljna promjena u društvu ne može desiti. Građane treba osvijestiti da su oni ti koji imaju snagu, i uz sveprisutnu slabost institucija, oslanjanje na sebe i svoje resurs nam jedino preostaje. Treba pokušati svojim resursima. Niti pojedinac niti država ne mogu riješiti, odnosno unaprijediti društvene promjene, nego samo udruženi pojedinci i zajednice. Odgovor je u udruživanju.

ZAKLJUČAK

Digitalna transformacija odnosi se na korištenje digitalnih tehnologija, alata i aplikacija bilo koje vrste: od digitalizacijskog procesa do blockchaina i umjetne inteligencije. Primijenjena na vladu i javnu upravu, digitalna transformacija omogućuje nove načine funkcioniranja, uključivanja građana i civilnog društva u cjelini te pružanja usluga javnosti. Digitalizacija je pretvorba podataka ili informacija iz analognog u digitalni ili binarni oblik dok digitalizacija nadilazi ovaj proces, otvarajući učinkovitu online interakciju. Ovakva transformacija ima utjecaj na sve aspekte života, od gospodarstva do vlade, od geopolitike do načina na koji obični ljudi komuniciraju. Razvija se vrlo brzo, u tolikoj mjeri da se stječe dojam kako bi neke tehnologije, posebice umjetna inteligencija, mogle uskoro donijeti revolucionarne promjene za koje ljudi, institucije i društva još nisu u potpunosti spremni. U posljednjih 20 godina Vijeće Europe započelo je promišljanje o ovim pitanjima kako bi pomoglo svojim državama članicama prepoznati izazove koje donosi digitalna transformacija te kako bi bile bolje opremljene za iskorištavanje prilika koje ona nudi. Na primjer, Vijeće Europe radilo je na pitanjima kao što su e-demokracija, e-upravljanje, upravljanje internetom, upotreba umjetne inteligencije u kaznenom pravu, sprječavanje diskriminacije zbog pristranih algoritama i manipulativna uporaba društvenih medija u izbornim kampanjama. Rad Vijeća Europe na ovom području intenzivirao se u posljednje dvije-tri godine, s mandatom koji je dat različitim međuvladinim odborima za razmatranje različitih aspekata povezanih s tehnologijom i njezinim utjecajem na ljudska prava, demokraciju i vladavinu prava. U tom kontekstu, u svojim projektnim zadacima za 2020. – 2021., od CDDG-a (European Committee on Democracy and Governance) je zatraženo da izradi nacrt studije o učinku digitalne transformacije, uključujući umjetnu inteligenciju i automatizirano donošenje odluka, na demokraciju i dobro upravljanje, također s ciljem doprinosa radu Ad hoc odbora za umjetnu inteligenciju (CAHAI). CAHAI je ad hoc međuvladina struktura koja je uspostavljena kako bi ispitala izvedivost i potencijalne elemente pravnog okvira za razvoj, dizajn i primjenu umjetne inteligencije, na temelju standarda Vijeća Europe u području ljudskih prava, demokracije i vladavine prava. Akademici i međunarodne organizacije do sada nisu na sveobuhvatan način opisali utjecaj digitalne transformacije na demokraciju i dobro upravljanje. Iako su mnogi znanstvenici, stručnjaci, organizacije i samo Vijeće Europe ispitali utjecaj društvenih medija, dezinformacija, analiza ukupnog utjecaja digitalne transformacije na demokraciju i upravljanje u svim njihovim aspektima još uvijek nedostaje.

Ipak, jasno je kako civilno društvo, baš kao i cijelo društvo jedne države, problemu, publici, simpatizerima, ciljevima pristupa i kroz digitalni svijet današnjice. Ukoliko se sve ono što digitalno društvo nudi pravilno koristi, odijek jedne ideje može biti glasan, a posljedice te ideje, odnosno rješenja društvenih problema velika.

LITERATURA

1. Bežovan, G. (2005). *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
2. Buble, M. (2006). *Osnove menadžmenta*. Zagreb: Sinergija nakladništvo d.o.o.
3. Choo, K. (2011). The Cyber Threat Landscape: Challenges and Future Research Directions. *Computers and Security*. Vol. 30. Dostupno na: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-cyber-threat-landscape%3A-Challengesand-future-Choo/7ae59771c7d9a3a346fb6374d21c31ca62c3618b> [pristupljeno 06. lipanj 2023].
4. Christensson, P. (2014). Digital Footprint Definition. Dostupno na: https://techterms.com/definition/digital_footprint [pristupljeno 20. svibanj 2023].
5. Clifford, C. (2018). Elon Musk: „Mark my words — A.I. is far more dangerous than nukes“. Dostupno na: <https://www.cnbc.com/2018/03/13/elonmusk-at-sxsw-a-i-is-more-dangerous-than-nuclear-weapons.html> [pristupljeno 27. svibanj 2023].
6. Conference of Council of Europe Justice Ministers. (2019). Justice in Europe facing the challenges of digital technology. Speech by Dunja Mijatović *Council of Europe Commissioner for Human Rights Strasbourg*, Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/justice-in-europe-facing-the-challengesof-digital-technology> [pristupljeno 20. svibanj 2023].
7. Crawford, K., Joler, V. (2018). Anatomy of an AI System: The Amazon Echo As An Anatomical Map of Human Labor, Data and Planetary Resources. *AI Now Institute and Share Lab*, Dostupno na: <https://anatomyof.ai/> [pristupljeno 29. lipanj 2023].
8. Drucker, P., (2005). *Najvažnije o menadžmentu*. Zagreb: M.E.P. Consult.
9. Družić, G., Basarac Sertić, M., (2018). Hrvatska i četvrta industrijska revolucija. Zbornik radova znanstvenog skupa: Modeli razvoja hrvatskog gospodarstva. [e-book] Zagreb: Ekonomski fakultet i Hrvatska akademija znanosti u umjetnosti. Dostupno na: <https://ideas.repec.org/h/zag/chaptr/18-12.htm> [pristupljeno 21. svibanj 2023].
10. Dizdar, S. et al. *Informacijska pismenost: Smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
11. Dubiel, H. (1994). *Ungewißheit und Politik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
12. Dolenc, D. i Žitko, M. (2016). *Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared*. (n.d).

13. Brunnengräber, A. i Walk, H. (2000). *Die Globalisierungswächter. NGOs und ihre transnationalen Netze im Konfliktfeld Klima.* Münster: Westfälisches Dampfboot Verlag.
14. Đurin, B. (2016). *Utjecaj klimatskih promjena na vodne resurse u svijetu.* Varaždin: Sveučilište u Zagrebu, Geotehnički fakultet.
15. Gramsci, A. (1995). *Philosophie der Praxis. Gefängnishefte 10 und 11.* Berlin: (n.d).
16. Habermas, J. (1992). *Faktizität und Geltung,* Frankfurt am Main: (n.d.).
17. Han, B. C. (2020). *Caras de la muerte. Investigaciones filosóficas sobre la muerte.* Barcelona: Herder.
18. Horvat, V. (2016). Constructive Confrontation or Constructive Tension. The State and the Commons. An Interview with Danijela Dolenc, Hilary Wainwright, Tomislav Tomašević, Michel Bauwens, John Clarke. *Green European Journal.* Dostupno na: https://www.greeneuropeanjournal.eu/wpcontent/uploads/2016/11/GEJ_Vol14_EN_PANEL.pdf [pristupljeno 12. srpanj 2023].
19. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje Leksikografski zavod Miroslav Krleža (2021). *Digitalizacija.* Dostupno na: <https://www.lzmk.hr/index.php> [pristupljeno 24. svibanj 2023].
20. ICTEA, (2020). What is a digital footprint? Dostupno na: <https://www.ictea.com/cs/knowledgebase.php?action=displayarticle&id=2235&language=english> [pristupljeno 20. lipanj 2023].
21. IHR (Inter-American Institute of Human Rights). (2010). What is Human Security? Dostupno: <https://www.oas.org/en/IACHR/jsForm/?File=/en/iachr/mandate/basics/intro.asp> [pristupljeno 17. srpanj 2023].
22. IT Professionalism Europe. (2022). New declaration for a human centred digital transformation. Dostupno na: <https://itprofessionalism.org/new-declaration-for-a-human-centred-digital-transformation/> [pristupljeno 17. srpanj 2023].
23. Izvještaj Europske komisije za BiH. (2020). Dostupno na: https://europa.ba/wpcontent/uploads/2020/10/Izvjestaj_za_BiH_za_2020_godinu.pdf [pristupljeno 01. kolovoz 2023].
24. Jurina, M. (2011). *Organizacija i menadžment.* Zaprešić: Visoka škola za poslovanje i upravljanje s pravom javnosti „Baltazar Adam Krčelić“ Zaprešić.
25. Joler, V. (2000). *New Extractivism, An assemblage of concepts and allegories.* [online] Dostupno na: <https://extractivism.online> [pristupljeno 09. kolovoza 2023].

26. Jusić, S. (2019). *Identifikacija i analiza online portala koji promovišu medijsku pismenost putem Facebooka*. MES, 5, 1: 69–76.
27. Jović, N., Vukojević, B., Miodragović, B., (2015). *Interpretation Of Non-Verbal Signs In The Instant Internet Communication Via Viber And Facebook Messenger, Third International Scientific Conference*. Makedonija: Social Change In The Global World.
28. Jurgenson, N. (2012). *When Atoms Meet Bits: Social Media, the Mobile Web and Augmented Revolution*. USA: University of Maryland.
29. Lasar, A. (2009). Ralph Nadar: The internet not so hot at „Motivating Action“. *Ars Technica*. Dostupno na: <https://arstechnica.com/tech-policy/2009/05/ralph-nader-internet-not-so-hot-at-motivating-action/> [pristupljeno 11. lipanj 2023].
30. Malik, F. (2006). *Upravljanje, stvariti, živjeti. Učinkovit menadžment za novo vrijeme*. Zagreb: Mozaik knjiga d.o.o.
31. Marčetić, G. (2007). *Upravljanje ljudskim potencijalima u javnoj upravi*. Zagreb: Društveno veleučilište u Zagrebu.
32. McCaughey, M. i Ayers, M. D. (2003). *Cyberactivism: Online Activism in Theory and Practice*. [online]. New York: Routledge. Dostupno na: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780203954317/cyberactivism-martha-mccaughey-michael-ayers> [pristupljeno 14. kolovoza 2023].
33. Milivojević, S. (2001). *Media Monitoring Manual*. London: Media Diversity Institute.
34. (N.N.). (2014). Does online activism work? Does it have a positive impact on society?. *Netwist.org*. Dostupno na: <http://netivist.org/debate/online-activism-pros-and-cons> [pristupljeno 17. kolovoza 2023].
35. OECD (2020), *Digital Transformation and the Futures of Civic Space to 2030*. Development Policy Paper. [online]. OECD Publishing: Paris. Dostupno na: <https://www.oecd.org/dac/Digital-Transformation-and-the-Futures-of-Civic-Space-to-2030.pdf> pristupljeno 15. listopada 2021 [pristupljeno 11. lipnja 2023].
36. Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The Evolution of institutions for collective action*. Cambridge etc: Cambridge University Press.
37. Pavlović, V. (2009). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: JP Službeni glasnik i JP Zavod za udžbenike.
38. Popper, K. (1945). *Open Society and Their Enemies*. [online]. London: Routledge & Kregan Paul. Dostupno na:

- <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.59272/page/n3/mode/2up> [pristupljeno 23. lipnja 2023].
39. Samuelson, A. P. i Nordhaus, W. D. (2011). *Ekonomija*. Zagreb: MATE
40. Sikavica, P., Bahtijarević-Šiber, F., Pološki Vokić, N. (2008). *Temelji menadžmenta*. Zagreb: Školska knjiga.
41. Službene internetske stranice Europske unije (n.d.). *Što je zapravo digitalna transformacija i kakve nas promjene očekuju*. [online] Dostupno na: https://ec.europa.eu/croatia/what_is_digital_transformation_changing_hr [pristupljeno 25. lipnja 2023].
42. Spremić, M. (2017). *Digitalna transformacija poslovanja*. Zagreb: Ekonomski fakultet.
43. Šundalić, A., (2011). *Sociologija*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Ekonomski fakultet u Osijeku.
44. Turčilo, L. (2012). *Medijska pismenost kao dio informacijske pismenosti*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
45. Termiz, Dž. (2009). *Metodologija društvenih nauka*. Lukavac: NIK Grafit.
46. Todorović, A., van Ede, F., Maris, E. (2017). Prior expectation mediates neural adaptation to repeated sounds in the auditory cortex: an MEG study. *The Journal of neuroscience*. Dostupno na: <https://www.jneurosci.org/content/31/25/9118> [pristupljeno 16. srpanj 2023].
47. United Nations (n.d.). *Democracy*. [online] Dostupno na: <https://www.un.org/en/global-%20issues/democracy> [pristupljeno 16. srpanj 2023].
48. Vajzović, E., Hibert, M., Turčilo, L., Vučetić, V., Silajdžić, L. (2021). *Medijska i informacijska pismenost: dizajn učenja za digitalno doba*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
49. Vajzović, E., Turčalo, S., Smajić, M., (2019). *Collective Cyber Security Defence – Prospects for Western Balkans*. Banská Bystrica, Slovakia: SECURITY FORUM Interpolis.
50. Vajzović, E., Hibert, M., Turčilo, L., Vučetić, V., Silajdžić, L. (2021). *Medijska i informacijska pismenost: Dizajn učenja za digitalno*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
51. Weihrich, H., Koontz, H. (1998). *Menadžment*. Zagreb: Hrvatska tiskara, d.d.
52. WEF. (2016). *Digitalni mediji i društvo, implikacije u hiperpovezanoj eri*. *World Economic Forum* Dostupno na: <https://www.weforum.org/reports/digital-media-and-society-implications-in-a-hyperconnected-era> [pristupljeno 06. srpanj 2023].

53. White, B. i Standaert, L. (2016). The Commons. A Quiet Revolution. *Green European Journal* 14: 1–3. Dostupno na: <https://www.greeneuropeanjournal.eu/the-commons-a-quiet-revolution/> [pristupljeno 26. kolovoza 2023].
54. Williams, M. (2003). Words, Images, Enemies: Securitization and International Politics. *International Studies Quarterly*. 47: 511-531. Dostupno na: <https://academic.oup.com/isq/article/47/4/511/1804912> [pristupljeno 13. srpanj 2023].
55. World Economic Forum. (n.d.). *In the face of huge societal challenges, how can digital transformation make a positive contribution?*. [online] Dostupno na: <https://reports.weforum.org/digital-transformation/understanding-the-impact-of-digitalization-on-society/> [pristupljeno 07. lipnja 2023].
56. World Economic Forum (WEF). (2016). *Digital media and society. Implications in a Hyperconnected Era*, Dostupno na: <https://www.weforum.org/reports/digital-media-and-society-implications-in-a-hyperconnected-era/> [pristupljeno 20. lipnja 20213].
57. Zojer, G. (2019). The Interconnectedness of Digitalisation and Human Security in the European High North: Cybersecurity Conceptualised through the Human Security Lens. *The Yearbook of Polar Law Online* Dostupno na: https://brill.com/view/journals/yplo/10/1/article-p297_14.xml?language=en [pristupljeno 07. lipnja 2023].
58. Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism – The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.
59. Žeravčić, G. i Bišćević, E. (2009). *Social Services – the heart of social protection reform: Lessons from Serbia, u Lessons Learned From Social Welfare System Reform And Some Planning Tips*. Geneve: UNICEF.

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Obrazac AR

Stranica **76** od **82**

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Sigurnosne i mirovne studije

Predmet: magistarski rad

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Tina Matić Ilić

Naslov rada: Digitalna transformacija društva i utjecaj na civilno društvo

Vrsta rada: Završni magistarski rad

Broj stranica: 76

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Sarajevo, 2. listopada 2023.

Potpis

